

ВОЈНО ДЕЛО

ОПШТЕВОЈНИ ТЕОРИСКИ ЧАСОПИС

БРОЈ 6

ЈУН 1958

ГОДИНА X

САДРЖАЈ

	Страна
Повеља народа Југославије другу Титу — — — — —	371
Јосип Броз Тито * * * — — — — —	373
Генерал-пуковник Павле Јакшић: Тито на Сутјесци — — —	375
Коча Поповић: Победа на Сутјесци — дело свих јединица које су учествовале у бици — — — — —	382
Генерал-пуковник у пензији Саво Оровић: Битка на Сутјесци	387
Генерал-потпуковник Милинко Ђуровић: Битка на Сутјесци — прекретница у НОР-у — — — — —	407
Пуковник Перо Морача: Карактеристике оперативних поступака НОВ у Петој офанзиви — — — — —	422
Пуковник Вељко Миладиновић: О борбеном моралу наших јединица у Бици на Сутјесци — — — — —	438
Генерал-мајор др Ђоко Ивановић: Стварни и правни положај жртва у Петој непријатељској офанзиви — — —	450

СЕЋАЊА УЧЕСНИКА ВЕЛИКЕ БИТКЕ

Сусрети са Титом у Бици на Сутјесци — — — — —	461
Пуковник Радоња Додиг: И Тито је рањен — — — — —	473
Пуковник Милош Радовић: Смрт на ломачи — — — — —	477
Генерал-мајор Владимир Смирнов: Мост на Пиви — — —	482
Мајор Миле Жакула: На букви смо урезали имена тројице јунака — — — — —	484

	Страна
Забилежено прије 15 година — — — — —	485
Лука Божовић: Из ратних забилежака од 14 маја до 19 јуна 1943 године — — — — —	488
Владимир Назор: Обруч — — — — —	491

БЕЛЕШКА

М. Никић: Последња заповијест — — — — —	492
--	-----

КЊИЖЕВНИ ПРИЛОГ

Мирко Вујачић: Код нас су усправно умирали и дјечаци —	495
---	-----

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Петар БРАЈОВИЋ, Милинко ЂУРОВИЋ, Павле ЈАКШИЋ,
Данило КОМНЕНОВИЋ, Рудолф ПЕТОВАР, Иван РУКАВИНА,
Зденко УЛЕПИЋ, Александар ВОЈИНОВИЋ,
Милутин ШУШОВИЋ (одговорни уредник)

ВОЈНОИЗДАВАЧКИ ЗАВОД ЈНА
„ВОЈНО ДЕЛО“
БЕОГРАД
1958

ПОВЕЉА НАРОДА ЈУГОСЛАВИЈЕ

ДРУГУ ТИТУ

У д а н и м а к а д а с е р а д и л о о ж и в о т у и о с м р т и с в и х
наших народа,

Т и с и , д р у ж е Т и т о ,

обвијен димом пожара, читавоме свијету крвљу и бару-
том објавио да се ни топовским ждријелима ни конопу крвника
нећемо поклонити никада.

Т в о ј п о з и в н а у с т а н а к , ш т о с и г а п o т п и с а о к а о с е к р е т а р
Комунистичке партије Југославије почетком љета године тисућу-
деветстотина четрдесет прве, одјекнуо је читавом нашој земљом
уз потмулу грмљавину првих партизанских лагума.

Надахнуте непоколебљивом вјером у побједу Р е в о л у -
ц и ј е , р и ј е ч и Т в о г а п о з и в а н и с у б и л е с а м о г л а с х у м а н о г п р o т е с т а
противу свирепог и подлог уморства једне издане и прегажене
земље. Твој глас заорио је као зов бојне трубе на отпор против
моћних непријатељских војска, када је усред поробљене Европе,
прасак наших народних пушака навјестио побједу најосновнијих
људских права.

О д Б е о г р а д а и У ж и ц а д о Б и х а њ а и С л у њ а , о д
Баније и Папука од Фрушке Горе преко Игмана, Јахорине,
Козаре и Грмеча, од Романије и Маглића до Дрвара и Соче, од
Санцака, Дурмитора и Македоније, од Космета до Дунава и Драве
Т и с и с т у п а о н а ч е л у ч е т а и з б и т к е у б и т к у , а з а Т в о ј и м б а р ј а -
цима слиједили смо те као што те слиједимо и данас, увјерени
да је пут наше Партије за нас једини пут до побједи, за коју је
жртвовало своје животе више од петнаест стотина тисућа
нашега свијета.

С л а в е ћ и п е т н а е с т о г о д и ш њ и ц у п о б ј е д е н а С у т ј е с ц и ,
ми се данас, друже Тито, усред ове величанствене костурнице
сјећамо Твојих ријечи којима си као командант Н а р о д н о -
о с л о б о д и л а ч к е в о ј с к е о д а о п р и з н а њ е с в и м м р т в и м и
преживјелим борцима ове јединствене битке, када су чете голог,
босог и гладног људства успјеле да пораде десет пута бројнијег
и несразмјерно јаче наоружаног непријатеља.

Пред гордим достојанством смрти Твојих палих војника који су уз шум бучних слапова ове планинске воде крвљу посвједочили вјерност својој земљи и идеалима међународне, пролетерске солидарности, Ти си, друже Тито, признао борцима, командирима и политичким комесарима Прве, Друге, Треће и Седме дивизије, Прве мајевичке и Шесте источно-босанске бригаде, највиша ратна својства каква треба да имају војници револуције.

Највишим својствима револуционара, Ти си, друже Тито, био узором од првог дана како си се појавио на челу наше Партије, свјестан постојано како треба хтјети да се смртна опасност превлада победоносном вољом свим премоћним снагама упркос.

Још од Ужица јесени 1941, Ти си јасно спознао да непријатеља треба напасти усред властитог стратешког и политичког тора и тако си се са својим бригадама појавио пред Сарајевом и Ријеком, Љубљаном и Загребом. Већ почетком године тисућу деветстотина четрдесет друге, а када су се Твоје чете под ударом премоћних снага повукле од Карловца и Слуња преко Лике и Грмеча, Ти си далековидно одредио да треба заузети Прозор, прегазити Неретву и противника разбити на црногорским, херцеговачким и санџачким врлетима. Тако си Сутјеску и Зеленгору, Маглић и Волујак претворио у славне побједи, и у тренутку када је непријатељска врховна команда била већ потписала колективну смртну осуду за све Твоје опкољене и на смрт осуђене борце, Ти си, разбивши ватрене обруче, смјело продро на север од Сарајева до Вишеграда, ослободивши читаву Источну Босну. Три мјесеца касније, у новембру 1943, Ти си већ, у Јајцу, положио темеље данашње наше Федеративне Социјалистичке Републике.

Хисторијска борба за нову Југославију, заједницу равноправних и слободних народа, борба је свих нас, и све наше побједи везане су о Твоје име и о имена Твојих бораца, командира, политичких комесара, и свих Твојих политичких сарадника.

Поносни на своју славну борбу и величанствене успјехе у стварању нових демократских социјалистичких друштвених односа, народи Југославије, изричу Ти, друже Тито, пуно признање за Твоје непролазне заслуге као првом војнику наше Партије и Револуције.

Едвард КАРДЕЉ, Јован ВЕСЕЛИНОВ, Ђуро ПУЦАР, Лазар КОЛИШЕВСКИ, Владимир БАКАРИЋ, Миха МАРИНКО, Петар СТАМБОЛИЋ, Блажо ЈОВАНОВИЋ, Александар РАНКОВИЋ

Тјентиште, 4 јула 1958.

Ми који смо били учесници ове надчовјечанске херојске борбе, вођене на уском простору Црне Горе, Санџака и Тјентишта против далеко надмоћнијих њемачких, талијанских и бугарских окупаторских трупа, носимо у својим срцима ликове хероја који су у тој борби дали своје животе. Наше ријечи и пера могу дати само блиједе фрагменте или уопштену слику једног најважнијег и најславнијег дијела наше крваве народне епепеје у току Ослободилачког рата.

Према томе, и ова књига само је један мали и скромни приказ тих херојских дана наше Народноослободилачке борбе, а сви преживјели борци дужни су да опишу све најважније моменте из те борбе. То је њихова дужност не само према палим друговима, већ и према себи, и према историји наше тешке четворогодишње борбе. Нико од нас не би могао дати једну приближно вјерну и цјеловиту слику те борбе, али сви преживјели борци из својих сјећања могу створити материјале који ће се допуњавати и обликовати једну вјерну целину.

Наша стратегија и тактика у тој борби, као и стратегија и тактика непријатеља, већ су мање-више познате, али многи и многи трагични и херојски momenti из те борбе мало су познати нашим народима. А баш то је најважније

за наша садашња и будућа покољења, јер она треба да се напајају врлинама младића и дјевојака који су се гладни, слабо одјевени и до смрти изнурени борили и умирали херојском смрћу, са вјером да тиме доприносе љепшем и сретнијем животу нових покољења.

Како ће се данашње и будуће генерације најбоље одужити онима који данас леже у гробу на Тјентишту и брдима у околини? Оне се могу одужити само тиме што ће увијек мислити на њих и цијенити жртве које су дате да би садашња и будућа покољења била сретнија, што ће цијенити и чувати велике тековине наше народне Револуције, што ће гајити оне идеале за које су пале стотине хиљада бораца Народноослободилачке борбе, што ће продужити упорну борбу за остварење социјализма, што ће чувати и гајити највећу тековину те наше борбе — братство и јединство наших народа.*)

*) Уводна реч за зборник „Сутјеска“ издање ВИЗ ЈНА, „Војно Дело“ библиотека „Из ратне прошлости наших народа“.

ТИТО НА СУТЈЕСЦИ

„... ове ријечи које су наведене у Повељи сматрам као признање свима Вама, свим борцима учесницима у борби на Сутјесци и свим нашим борцима уопште, као и свим мојим сарадницима за вријеме Народне револуције, за вријеме великог Ослободилачког рата, јер побједити не може један човјек, већ дух, свијест, херојизам, воља, — а то је нешто колективно, то сте ви сви, то је читава наш народ“¹⁾

Када је 1941 отпочео наш Народноослободилачки рат, Југославија се нашао окупирана, раскомадана, без војске и оружја. Голоруки народ имао је за противника огромне окупаторске снаге које су тада биле на врхунцу своје моћи. Отпочети оружану борбу у оваквим изузетно тешким условима и примити на себе ризик судара у на изглед бесперспективној ситуацији, могло је само руководство изванредних квалитета, које је имало довољно смелости, знања и вештине, а пре свега вере у непобедивост народа који се бори за праведну ствар, за своје национално и социјално ослобођење. Руководити оружаном борбом у оваквим условима могао је само Врховни командант чије се схватање о рату и оружаном борби у основи разликовало од схватања тадашњих професионалних војсковођа, маршала и генерала научених да се упуштају у борбу само кад су обезбеђени потребни услови, да се при ангажовању својих снага на бојишту руководе владајућим принципима и придржавају одређених норми. То је могао човек који је у исто време био и политички и војни руководилац и који се од тадашњих професионалних војника разликовао и у погледу метода командовања јединицама и руковођења оружаном борбом. Такве квалитете имало је руководство Комунистичке партије Југославије, које је донело одлуку о отпочињању оружане борбе, таква схватања имао је организатор наше борбе и Врховни командант друг Тито.

Док су се остале војсковође нормално налазиле у далеко повољнијим условима за командовање, нарочито у погледу удобности и потребних веза, Тито се стално налазио непосредно на бојишту, тамо где се осећа дах барута, где се чују узвици јуриша, где се сваког тренутка осећа опасност смрти и несигурност. Он се стално налазио

¹⁾ Тито приликом пријема Повеље народа Југославије на прослави петнаестогодишњице Битке на Сутјесци.

међу својим борцима, са којима је стојички делио добро и зло. Он је и могао преузети на себе такву одговорност, зато што борбу није схватио као изоловану акцију десетак хиљада комуниста, већ као процес у коме ће комунисти својим примером и упорним политичким радом придобијати за оправдане циљеве те борбе широке народне масе, сврставати их у борбене јединице и водити кроз сложене ситуације у једном специфичном народнослободилачком рату све до коначне победе.

Није једноставно ни лако организовати операције ни у оквиру фронталног рата, иако у њему постоје форме оперативног маневра и принципи и норме по којима се планира, одабира правац главног удара, врши груписање снага итд. Далеко је теже то чинити у партизанском рату вишег типа, у коме учествују велике и разбацане снаге које треба упућивати ка далеким оперативним и оперативно-стратешким циљевима, у ситуацији која је много динамичнија и тежа него при извођењу операција у оквиру фронталног ратовања. А са великим тешкоћама се код нас морало борити од самог почетка, јер је, пре свега, требало извршити такву организацију борбених јединица која ће одговарати замишљеном начину и формама борбе, вршити избор видова борбених дејстава који ће најбоље одговарати карактеру тих јединица и датој материјалној бази, одређивати циљ, време и место извођења великих оперативних и оперативно-стратешких подухвата и примењивати такву стратегију и тактику која ће парирати огромну бројну и техничку надмоћност непријатеља итд.

Вера у народне масе, у народе Југославије и њихову радничку класу помагала је нашем војном руководству да проналази такве организационе форме оружаних снага и примењује такву тактику у којима ће најбоље долазити до изражаја стваралаштво људи. Она му је омогућавала да предузима подухвате крупним групацијама народнослободилачке војске баш на оним правцима на којима је у датом тренутку било у изгледу укључивање у борбу нових великих маса људи. На том путу га нису спречавале тешкоће које је требало савлађивати: сталне борбе, дуготрајни маршеви, лоша исхрана и снабдевање јединица, и сл., нити га је поколебала стална опасност од удара непријатеља, његових бројних офанзива крупним снагама. Оно је знало да широке народне масе стварају историју и да нема тешкоћа које људи, узети као целина, не могу савладати само ако су свесни праведности циљева борбе. Том вером је био нарочито испуњен друг Тито, чије су се одлуке заснивале на таквим поставкама. И баш због те вере у људе, због јасног сагледавања њихових могућности и, у вези са тим, реалног одређивања захтева које оне могу испунити и у нарочито тешким ситуацијама, он се током целог рата налазио тамо где је тежиште збивања, тамо где су се одигравали крупни догађаји и решавали судбоносни задаци Ослободилачког рата и Народне револуције. Тако, Врховни штаб са другом Титом на челу ујесен 1941 организује устанак у Србији и њиме руководи, крајем ове године прелази у источну Босну и Црну Гору са циљем да народ у тим крајевима што

више веже за Ослободилачки покрет и спречи утицај четника, а у току 1942 са пролетерским бригадама формира у западној Босни ново тежиште ослободилачке борбе у југословенским размерама. Следеће године непосредно руководи оперативним снагама — дивизијама и корпусима — које у пролеће разбијају Четврту непријатељску офанзиву у Босни и Херцеговини, са тежњом да после предаха на територији Санџака, Црне Горе и Херцеговине, и поновног оживљавања устанка у тим крајевима, продре и у Србију, како би се спремно дочекали догађаји који су се те године могли очекивати на Балкану.

*

Налазећи се увек у жижи окршаја и политичких и војних збивања, Врховни штаб је у току маја 1943 године после сламања Четврте непријатељске офанзиве, са Главном оперативном групом стигао на територију Црне Горе, Санџака и Херцеговине. Забринуту, услед размаха Народноослободилачког покрета, за своје позиције у Југославији, а тиме и на Балкану, немачко врховно војно руководство припрема своју велику, по реду пету офанзиву, која је довела до Битке на Сутјесци. Тако се наш Врховни штаб са делом својих снага (од око 15.000 бораца), које су биле оријентисане за офанзивна дејства ка Санџаку, Црној Гори и Србији — нашао у вешто скованом непријатељском оперативном окружењу у кањонима Пиве, Таре и Сутјеске и на масивима Дурмитора, Маглића и Вољујака. Близу 120.000 непријатељских војника стезало је свој смртоносни обруч око наших снага. Али све то није могло поколебати ни наше руководство ни наше преморене јединице које видимо како јуришају на дубоко ешелонирану немачку одбрану, на пустом, тешкосавладљивом и за снабдевање и маневровање неподесном терену. Видимо Тита како са људима, у које бескрајно верује, дели све страхоте једне ситуације која по уобичајеним војничким нормама изгледа безизлазна. Наше јединице су се нашле у обручу, без хране, муниције и остале најнужније опреме, бројно неколико пута инфериорније од својих противника, јер нису имале ни авијације, ни тенкова, ни савремених средстава везе, такође ни чега осим голог живота и крајње одлучности и спремности да се боре и побеђују. И у таквој ситуацији видимо Тита како, доследан себи и духу војске коју је водио, будно прати јурише својих јединица, како их одлучно шаље према жаришту где се решава судбина битке, како дели судбину својих бораца и лично се излаже. Тај лични пример Врховног команданта давао је снаге сваком нашем борцу да савладава и највеће тешкоће, и допринео је да се јединице наше ослободилачке војске надахну оним познатим масовним хероизмом и осталим њеним одликама, који су омогућили да истина о њеним подухватима и племенитим циљевима наше борбе почне да продире у међународну јавност, која је дотада криво обавештавана о ономе што се збивало у Југославији. Титово рањавање у јеку ове битке, на очиглед тек приспеле енглеске војне мисије, успело извлачење Главне оперативне групе из окружења, иако уз тешке губитке,

и, непосредно после тога, ослобођење читаве источне Босне имали су огроман морално-политички значај како на унутрашњем, тако и на спољнополитичком плану.

Титово присуство у обручу, скованом од непријатељских дивизија око Главне оперативне групе Врховног штаба, и његово лично држање у овој тешкој ситуацији нису имали само тренутни морални ефекат, изазван сазнањем бораца да све што сами трпе трпи и њихов Врховни командант и највише војно и политичко руководство, него су се и доцније позитивно одражавали на командовање и руковођење нашим јединицама за све време отсудних борби са далеко надмоћнијим немачким снагама. Титов смисао за брзо осећање ситуације и благовремено и реално предвиђање даљег развоја догађаја, као и способност за брзо реаговање и доношење целисходних одлука, одразили су се на избор правца главног удара, на постројавање борбеног поретка Главне оперативне групе, на правилно одређивање времена за отпочињање покрета првог ешелона на север, а нарочито момента упућивања његове претходнице (Друге пролетерске бригаде) на Вучево, на однос према рањеницима и болницима, као и на друге судбоносне поступке.

Пошто је као Врховни командант имао највише увида у ситуацију, најбоље схватао њену целовитост и сложеност и био свестан опасности које су претиле појединим јединицама, Тито је био у могућности да преузме непосредну команду над Главном оперативном групом у току Битке на Сутјесци, да доноси целисходне одлуке о дејствима њених јединица и да даје реалне задатке потчињеним командантима и штабовима дивизија и бригада. И упркос највећих тешкоћа, у којима се налазила Главна оперативна група у овој ситуацији, Тито је успео да до краја одржи команду над потчињеним јединицама и успешно их изведе из обруча. Колико је то било тешко учинити може се схватити ако се има у виду тешка ситуација у којој се Група нашла: бројно мале снаге против неупоредиво јачег непријатеља; недостатак основних потреба за живот и борбу; борци преморени од даноноћних борби и маршева — према непријатељу који није ниучему оскудевао; јединице развучене на пустом и сиромашном земљишту, испресецаном кањонима река, планинским висовима, стенама, шумама, потоцима и вододеринама, стрминама које је тешко било савлађивати под ударима непријатељске авијације, артиљерије и тенкова. И поред свега тога, наши борци су нашли снаге да све то савладају, да одрже положаје тамо где се смењивао јуриш за јуришем непријатељских пукова и батаљона који су хтели да им препрече пут, и да пробију обруч смрти тамо где је то изгледало сасвим немогуће. Сазнање бораца да се Врховни командант налази у непосредној опасности заједно са њима давало им је снаге да учине све што се у таквој ситуацији могло очекивати, а вера Врховног команданта у снагу својих бораца и јединица, у њихову свест, борбену вредност и високи морал, у оданост Ослободилачкој борби, народу и Комунистичкој партији, била је гаранција да ће његове одлуке и задаци које

им постави бити заиста успешно извршени. Иако је он у тим судбоносним данима био и брижан, и сетан, и жалостан због патњи људи, мука рањеника и палих другова, ипак су из њега избијали оптимизам, вера у победу и увереност да ће наше јединице успети да се пробију. А његов оптимизам и сигурност преносили су се на све руководиоце, на борце, на све јединице. И то је један од узрока наше победе и успеха у овој великој Бици.

За нашег Врховног команданта у Бици на Сутјесци спасавање Централне болнице и огромног броја рањеника није престављало само питање хуманости већ и испит људског и командантског односа према њиховим ранама и патњама, и неизмерну тежњу и бригу да се они сачувају и због тога што су били нераздвојни део војске, јединица. Јер, та снага, ако се спасе, значила би неколико хиљада прекаљених бораца у новим тешким борбама и окршајима са непријатељем. Љубав и поверење у Врховног команданта давали су и тим рањеним борцима дивовску снагу: они су се на штакама, са по неколико рана на телу, вукли на рукама и кретали напред, са јединицама и иза њих, у жељи да се и они пробију ка слободној територији. Они су се при томе често борили пушком, бомбом и свим што им је пало у руке, јер нико од њих, док је имао и трунке снаге, није дозволио да жив падне у руке непријатељу.

Као војни и политички вођа Тито је био свестан да се не сме изгубити ова битка, јер би то било од судбоносног значаја за даљи ток рата, за успех наше борбе и судбину наших народа. Он је то имао у виду при доношењу одлука, при усмеравању и координацији борбених дејстава.

Као ни у многим другим тешким ситуацијама друг Тито ни у Бици на Сутјесци ниједног момента није дозволио да наше јединице испусте иницијативу из својих руку. Он је давао импулс бригадама и дивизијама Главне оперативне групе ВШ да и у одбрани непрекидно активно дејствују, да ломе моћ непријатеља и слабе његову ударну снагу. Та његова активност одражавала се на иницијативу, смелост, одлучност и вештину руководилаца и бораца, како комуниста тако и свих припадника Народноослободилачке војске. Најзад, у Бици на Сутјесци, у овом крвавом метежу, највише је дошла до изражаја идејна веза која је невидљивом нити повезивала све наше борце и руководиоце и допринела да се успешно пробију из окружења и извојују победу. Руководјени личним примером свог Врховног команданта, руководиоци и борци Главне оперативне групе испољили су све оне најпозитивније особине које су красиле истинског борца Ослободилачког рата.

Али, друг Тито у Бици на Сутјесци није био само непосредни руководилац Главне оперативне групе при њеном пробоју из обруча. Он је био и Врховни командант читаве Народноослободилачке војске, која је у то време претстављала снажан фактор антихитлеровске коалиције у Југославији и која је била принуђена да се у стратешком окружењу и без чвршће везе и непосредне помоћи од својих

савезника, са оружјем у руци, у најтежим условима, бори за своју афирмацију. А унутар тога стратeгиског окружења дошло је до оперативног, па и тактичког опкољавања Главне оперативне групе. Међутим, ни то није било све. Наш Врховни командант, као генерални секретар Комунистичке партије, био је у исто време и политички и државни руководилац нове Југославије која се стварала у процесу борбе. Пошто је од исхода Битке на Сутјесци увелико зависио и даљи ток Народноослободилачког рата, у то време су се на Титова плећа били навалили огромни терети и одговорности. Но, он је ипак, у границама могућег, иако без потребних средстава везе, без транспорта и оног што се у рату сматра нужним, усмеравао дејства јединица на читавој територији Југославије. А његова величина у Бици на Сутјесци, као и у многим другим ситуацијама у рату и после њега, огледала се у томе што је за остварење великих дела и извршење значајних одлука умео целисходно и вешто да развије огромне борбене и стваралачке способности људи — бораца, руководиоца и целог народа.

Друг Тито је у току Битке на Сутјесци имао неколико тешких и одговорних дужности. Као Врховни командант морао је сачувати своје оперативне снаге од уништења, да би их одмах после тога употребио за извршење нових задатака. Као политички руководилац и генерални секретар Партије морао је повезивати исход ове битке са даљим током рата и судбином земље. Као човек морао је водити бригу о људима, пре свега, о рањеницима, иако му је то спутавало слободу маневра, којом су се одликовала сва наша дотадашња дејства. Разрешити сплет тих и многих других захтева није било лако, а решење је ипак нађено, иако по цени великих жртава, јер заиста из такве ситуације није било бољег излаза.

Тито је у Бици на Сутјесци остао веран себи, веран нашим народима и борцима Народноослободилачке војске, веран онима који су с њим заједно газили Сутјеску, прелазили брда, долине, планине и ломили обруч немачко-фашистичке војске у најтежој ситуацији, у Бици која је значила покретницу нашег Ослободилачког рата. Он је на том „суровом вечитом стењу које се у небо диже“, на тремећи Босне, Црне Горе и Херцеговине, исписао крвљу својих бораца и својом сопственом једну од најславнијих страница наше новије историје, испуњену причањем о мртвим и живим херојима и о многобројним патњама и ранама.

*

Било је неопходно да прође много времена да би сазрели објективни услови за појаву једне такве целовите личности преко које би народи Југославије могли изразити своја стремљења и своје стваралачке способности. Било је неопходно да се на позорници појави радничка класа — носилац савременог прогреса — да она у својој средини однегује плејаду бораца, крвно везаних за добро свога на-

рода и задојених напредном маркистичком идеологијом, која им је открила путеве напретка и прогреса. А, ти путеви су им омогућили да развију стваралачке снаге појединаца и народа у целини — као неопходни услов да се, у границама објективне историске нужности, субјективним деловањем радних маса, њихових организација и појединих истакнутих руководилаца, присно повезаних са тим масама и организацијама, остваре величанствена дела и изгради боље и савременије друштво. У таквим условима појавио се и друг Тито — син и предводник наше радничке класе, Врховни командант наших победоносних јединица, политички и државни вођа наших народа. Појавио се у пресудним историским моментима, у време када је требало спасавати народ од мрачног фашизма и окрутног окупатора, кад је требало извојевати слободу и кроз социјалистичку револуцију створити основе за једно ново, праведније друштвено уређење. И пошто је са својим народима извојевао све те победе, сурова стварност данашњице наметнула му је нове битке од чијег победоносног исхода зависи изградња срећнијег живота наших народа и нових поколења. Бијући битку за изградњу новог друштва, наши народи наилазе на многе препреке, па и тамо где би се оне најмање могле очекивати, али их они сматрају неминовним, јер су свесни да се велика дела не могу лако и безболно стварати. И као што су наши борци под Титовом командом разбили гвоздени обруч и извојевали победу у Бици на Сутјесци, тако ће наши народи и данас под његовим руководством разбити све препреке које им се на њиховом стваралачком путу иставае, служећи се притом најубојитијим оружјем — истином и правдом које увек морају на крају тријумфовати.

КОЧА ПОПОВИЋ

ПОБЕДА НА СУТЈЕСЦИ — ДЕЛО СВИХ ЈЕДИНИЦА КОЈЕ СУ УЧЕСТВОВАЛЕ У БИЦИ*)

Од завршетка рата наовамо прикупљено је много нових података који расветљавају поједине моменте битке на Сутјесци. На основу онога што се од раније знало и ових нових података написано је неколико опсежних студија о овој бици. Изнећу овде нека запажања у вези са дејством јединица којима је тада командовао Штаб Прве пролетерске дивизије, на основу сећања, а не после изучавања материјала којим данас располажемо. Не искључујем, зато, да сам неке појединости погрешно запамтио или заборавио; али ми, разуме се, није овде ни намера да дајем потпунију или тачнију слику ових догађаја него што је то учињено у поменутиим студијама.

Понекад се мисли да највернију слику оваквог сложеног збира догађаја, као што је била битка на Сутјесци, могу дати они који су у њима учествовали, поготову ако су се налазили на одговорнијим командним дужностима. То, разуме се, није тачно. Ми, учесници, можемо само допунити подробније анализе, учињене на основу брижљивог изучавања свих расположивих података. Ми можемо изнети какви су били мотиви који су нас, на основу онога што смо тада знали и наших тадашњих оцена, навели на доношење овакве или онакве одлуке. А за веран приказ онога што се догодило, тај, да тако кажем, унутрашњи моменат није никако споредан, јер он објашњава како се формирало сазнање и воља — жива акција.

Ми смо деловали у одређеним ситуацијама које су се надовезивале једна на другу, произилазиле једна из друге. Ми смо их морали решавати. Морали смо, дакле, доносити одлуке на основу нужно непотпуне слике о конкретної ситуацији са којом смо били суочени. То вреди за сваку акцију, нарочито у рату. Тада нема времена за сачекивање и билансирање свих потребних података. Нема их никад довољно, нису сви проверени, неки су чак погрешни. Ситуација се, уосталом, непрестано мења, наилазе стално нови моменти. А нема другог начина да се дејствује на њихово даље мењање у правцу који ће нама одговорати него акцијом команди (доношење одлуке, издавање наређења) и борбених јединица (извршавање наређења, непосредна

*) Чланак је објављен у зборнику „Сутјеска“, књига I, издање ВИЗ ЈНА „Војно Дело“, библиотека „Из ратне прошлости наших народа“.

борба са непријатељем). У томе се и састоји иницијатива у рату, којој се с правом придаје толика важност. Ми смо, међутим — маколико изгледало парадоксално то тврдити кад се односи на битку као ону на Сутјесци, где смо били у окружењу — упркос огромној надмоћи непријатеља и свему осталом, стално држали борбену иницијативу у нашим рукама. То вреди за наше команде на свим степенима, за све наше јединице и сваког појединог борца. Само се тиме може објаснити да смо и на Сутјесци, разбијањем непријатељског плана путем низа борби, без обзира што нису биле (нити могле бити) све успешне — победили.

У накнадним анализама понекад се појављује тенденција, скоро природно, да се збиру дејстава која су предмет испитивања, а на основу онога што је произишло као резултат тих дејстава — припише више планског него што га је у стварности било. Из чињенице да је дошло у стварности до таквих и таквих конкретних резултата закључује се, односно ствара утисак, да су малтене сви ти резултати непосредна последица одговарајућих претходних замисли. Уз то се понекад и дотерује опис дејстава, у правцу веће сличности са дејствима потпуно регуларних јединица и уопште са регуларним ратом. Уколико се то чини, не сматрам да се тиме даје већа вредност нашој тадашњој ратној вештини. Напротив. Тачно је да је за решење ситуације која је била створена непријатељском офанзивом постојала, односно да је у току борбе, прилично рано, сазрела одређена основна идеја Врховног штаба — продор ка источној Босни, коју је Врховни штаб спроводио доследно и организовано, која је била саопштена главним војним руководиоцима и која је убрзо, преко задатака које су добијале јединице, постала позната и свим борцима. Оно што је — како је то неко записао — за дивљење јесте то са колико је упорности и стално обновљене иницијативе та идеја, у оним изванредно тешким условима, била од свих спровођена, постала наша заједничка воља. Елементарна организованости, повезаности дејства свих јединица, односно његовог усклађивања са једног места, био је врло важан и за исход саме битке и за касније операције, што је потврђено успехом наших координираних офанзивних операција у источној Босни такорећи одмах после Сутјеске. (Већ петнаест дана после извршеног пробоја, после онако тешких бојева, жртава и патњи, наше јединице су успешно решиле низ врло сложених офанзивних задатака, што је доказ изузетно високог степена њихове виталности, свести и борбене способности.) Али тврдити на основу тога да смо ми унапред били прецизно одредили и знали на ком ћемо се отсеку непријатељског обруча пробити — не може бити исправно. У оквиру правилно изабраног општег правца, тај се отсек могао оцртати и пронаћи само крајње борбеним залагањем свих јединица. Величина постигнутог успеха није била у томе што је пробој извршен на наводно унапред предвиђеном отсеку, него што је, у онаквим околностима, уопште извршен. Само је натчовечанска борба свих наших јединица могла да пронађе, тј. да створи тај отвор.

Не знам кад је непријатељ уочио којим правцем намеравамо да се пробацимо. Али, прво, наше јединице су свуда пружале жесток

отпор, прелазећи често у противнападе, што је отежавало непријатељу да брзо донесе закључак о правцу нашег пробијања. Друго, жестина борби свих наших јединица, повремени успеси које су оне постигале, натеривала је непријатеља да пребацује део својих снага мимо свог општег плана. Тиме смо стално ометали „спокојно“ спровођење његовог плана, постепено и све више нагризали борбеност његових војника, трошили његове резерве и његову способност маневровања њима, једном речи све више смањивали могућност остварења тог плана (без обзира на надмоћност непријатељских снага). Постигнута победа је зато била резултат залагања, напора и жртва *свих наших јединица*. То је оно што је створило услове за извршење пробоја.

*

Исход битке на Сутјесци био је од изванредног значаја за читав ток рата у Југославији. После неуспеха плана „Вајс I и II“, непријатељ није био одустао од своје намере да уништи Ударну групу јединица којима је непосредно командовао Врховни штаб, тј. сам друг Тито.

Непријатељска команда је правилно оценила да је дошло до ситуације од чијег ће решења зависити све будуће могућности дејства на све важнијем балканском ратишту. Зато је непријатељ прикупио велике снаге, рачунајући да ће њима сигурно успети да изврши задатак који је себи био поставио. Сматрао је, такође правилно, да је простор на коме се имала одиграти битка био повољан за њега, а неповољан за нас. Имао је на расположењу периферне комуникације које су му омогућавале да маневрише својим снагама, а онај део на коме су се налазиле наше јединице био је тешко проходан, — планински, са неколико узастопних кањона, — са минималним могућностима исхране, а све то још много погоршано чињеницом великог броја наших рањеника из претходних тешких борби.

Вероватно је да је прва замисао — намера непријатеља била да нас сабије у троугао између Таре и Пиве. Можда је то разлог што је он јединице које је требало да затворе обруч са запада покренуо, односно приближио — ако се не варам — касније, како би се створило време за претходно потискивање, одбацивање наших снага из Сандака. Притом је учинио неколико грешака, које су се касније показале од одлучујућег значаја. Једна од главних била је та да није оценио да ће наши делови избити тако рано на леву обалу Пиве и на Сутјеску, рачунајући вероватно да ће знатан део наших снага бити сувише ангажован у борбама на источном и јужном делу обруча (који се склапао). Кад је схватио да смо прозрели његову намеру, а да би нас што пре сабио на предвиђени уски и непогодни простор, убрзао је операције на правцу Фоча — Љубишња и покрет одређених снага према Сутјесци. То је, међутим, већ било, и за ту фазу битке, касно. Пред собом је нашао јединице које су не само примале борбу него одлучно прелазиле у противнапад, са очигледном решеношћу да борбом створе услове за пробијање на најповољнијем месту за то. У том смислу су кржаве борбе Прве пролетерске, Треће крајишке, Шесте источnobосан-

ске и Мајевичке бригаде на простору Фоча — Челебић — Узлуп биле од изванредног значаја за ту фазу битке и од врло великог значаја и за читав даљи ток операција (у току којих ће доћи још до неколико критичних момената и ситуација). Снага нашег противудара на овом сектору била је толика да је она угрозила већ тада, тј. релативно рано, читав план непријатеља, што га је натерало да, ради исправљања ситуације, убади у борбу, на том правцу, већи број јединица него што је претпостављао, делом свакако и на рачун снага које је био наменио запоседању Сутјеске. У склопу такве ситуације посебан значај добија чињеница да је наш Врховни штаб благовремено пребацио неке наше јединице на леву обалу Пиве, па затим на Сутјеску, односно западно од Сухе и према Кошуру. То је била далековида и смела одлука, поготово кад се има у виду колико нам је било тешко одвојити и једну једину јединицу из огорчених борби са надмоћним непријатељем, а које су на свим отецима већ биле у току.

Колико се сећам и као што сам већ рекао, мислим да би било погрешно тврдити да смо већ тада били одлучили на ком месту ћемо извршити пробој. У овако сложеној ситуацији то није било ни могуће. Али се свакако може рећи да смо у врло тешкој општој ситуацији, благовременим упућивањем јединица напред, на општем правцу који је оцењен као најповољнији, *створили услове да се пробој изврши на најповољнијем месту, чим се оно у току динамике борбе буде оцртало.*

Тако је Друга пролетерска бригада била упућена на Сутјеску, па за њом и друге јединице, и тако је, најзад, на том правцу и извршен пробој.

На отсеку јединица које су биле под командом Штаба Прве пролетерске дивизије и суседних било је још неколико прекретничких момената: борбе на Боровну, затим на Кошуру, — без обзира што нисмо успели одбацити непријатеља са Кошура, — а нарочито херојска борба Друге далматинске на Г. и Д. Барама.

Јединице под командом Прве пролетерске дивизије биле су у претходници. Треба потсетити да су у биткама које смо ми водили, у онаквим условима ратовања и уз онакву бројну надмоћ непријатеља, по правилу, без обзира колико је тешка општа ситуација, односно нарочито кад је тешка — релативно најлакши задатак имале челне јединице. Јединице и команданти у претходници имали су увек тенденцију да хитају напред, нарочито ако непријатељ пред њима није успео да се прикупи и организује. Та тенденција је здрава, она носи у себи офанзивност. Али та тенденција може бити једнострана, са гледишта интереса целине јединица ангажованих у боју, поготово кад се има у виду какав тежак проблем су претстављали рањеници. Ту је Врховни штаб, који је непосредно руководио кретањем и операцијама свих јединица, био у врло тешкој ситуацији, јер је, поред свега осталог, морао непрекидно да оцењује колико смемо да се растегнемо, а колико морамо остати окупљени.

Ми, на челу, после избијања на Врбничке Колибе и после борби вођених у току 9-ог јуна, осетили смо да смо најзад избили на простор на коме непријатељ није успео да се учврсти и организује. И осетили смо да то треба искористити, тим пре што је то била једина сагледана и можда последња пукотина у обручу тактичког окружења. Сматрали смо да се, и са гледишта интереса целине, најзад пружа прилика за проширење простора нашег маневра и нашег дејства, а то је било постало неопходно. Зато мислим да је одлука о пробоју код Балиновца била исправна, а спроведена је тако умешно, одважно и одлучно, од јединица и команди, да је постигнуто пуно изненађење непријатеља. Њом је створен отвор после чега се непријатељ морао ограничити на релативно мање, ограничене циљеве, у поређењу са онима које је себи могао поставити дотада. То није могло отклонити тешкоће зачелних јединица, али оне их већ нису могле избећи, а мислим да би било још теже и за њих и за све остале да смо сви остали на простору Сутјеска — Кошута.

Неуспехом Пете непријатељске офанзиве озакоњен је, да тако кажем, и нови однос наших и непријатељских снага и могућности. То је био последњи покушај опкољавања и уништења Ударне групе дивизија заједно са Врховним штабом.

Непријатељ је сигурно знао да уништење ове групе не би зауставило Народноослободилачку борбу у Југославији, али је правилно оценио да би нам тиме задао врло озбиљан ударац. Уништење ове групе је за непријатеља било важно, осим тога, и због њеног великог значаја у односу на јадрански и србијански фронт, који су уствари били у оквиру два главна тада уочљива и могућна правца савезничке акције на Балкану, правца Јадранског Мора и Грчке. Каснији догађаји су дејству наших јединица на овим фронтovima, у склопу опште савезничке акције на суседним фронтovima, дали још већи значај.

Генерал-пуковник у пензији **САВО ОРОВИЋ**

БИТКА НА СУТЈЕСЦИ

Осврт поводом петнаестогодишњице

*„Како си брза и ледена, водо,
Како си стрма и врлетна, реко,
Како си скупа, жуђена слободо.
Како је тешко сад прећи преко“.*

Т. Младеновић

I

У новембру 1942 године у немачкој Врховној команди у Растенбургу (Источна Пруска), Хитлер је имао састанак са командантом Југоистока генерал-пуковником Лером и поглавником т.зв. Независне Државе Хрватске Антом Павелићем, на коме је донета одлука да се изврши нова офанзива на нашу ослобођену територију у циљу угушења Народноослободилачког покрета. Али, пошто ни у овој Четвртој, толико припреманој офанзиви (Операција „Вајс“) непријатељ није успео да оствари свој циљ, он је после непуна два месеца отпочео нову, Пету офанзиву. Предузимањем ове офанзиве непријатељ нам је такорећи отео из руку велику победу коју смо на крају Четврте офанзиве постигли у Херцеговини и Црној Гори и осујетили даљи покрет у правцу Србије. То нас је болно погодило, а то би и сваку другу војску, под овако тешким околностима (изнуреност, глад, оптерећеност са око три хиљаде рањеника и болесника, суровост и пасивност терена) депримирали и деморалисали. Али су наши борци, сви добровољци и револуционари, били решени на све. На сваког од њих могло би се применити оно Мажуранићево „Бој се онога, тко је вико без голема мријет јада“. Они су били већ прекаљени у толиким борбама и тешкоћама и опијени победама да им ништа није могло поколебати одушевљење и веру у коначну победу.

Ласкава признања, којих је било доста са разних страна, долазак енглеске војне мисије у самом почетку непријатељске офанзиве, уз знања о победоносном наступању Савезника на оба фронта — Источном и Афричком — давало нам је моралну подршку да лакше издржимо у изузетно тешкој и скоро безизлазној ситуацији, у којој ћемо се наћи стегнути у непријатељском обручу више од месец дана.

Команданту немачких трупа у Хрватској генерал-потпуковнику Литерсу за извршење операције „Шварц“ стављене су на располагање знатне снаге¹⁾ чије је целокупно бројно стање износило око 120 хиљада људи са свим савременим наоружањем, богатом опремом и обилном исхраном.

План непријатеља види се из извештаја генерала Литерса, који каже: „План је био срачунат на то да се униште јаке непријатељске снаге, за које се претпостављало да се налазе на простору Невесиње — Калиновик — Билећа, односно да се потисну на црногорски планински плато, док су снаге које су нападале са севера и истока имале задатак да постигну повољне запречне линије ради спречавања непријатељског продора према Србији. У току операција је, по наређењу Врховног команданта Југоистока, слабљењем нападног фронта, према Никшићу бачена јака борбена група из 7 СС дивизије „Принц Еуген“ са задатком да спречи повлачење непријатељских снага ка југу. У даљем току операција требало је затворити обруч, сузити га и онда нападима уништити непријатеља у обручу.“²⁾

Из задатака који су добиле немачке јединице види се њихов план за оперативно окружење наших снага и идеја концентричног наступања на слободну територију у циљу стезања тактичког обруча. Италијанске дивизије „Тауриненсе“ од Пљевља, „Венеција“ од Бера и „Ферара“ од Данилова Града употпуњавале су тај обруч са истока и југа. За већу сигурност Немци су са Источног фронта преба-

¹⁾ У операцији су учествовали: 118 ловачка дивизија, 7 СС дивизија „Принц Еуген“, 1 брдска дивизија, 369 дивизија, Група „Лудвигер“, пук „Бранденбург“, 659 моторизовани батаљон, 4 домобранска ловачка бригада, 61 и 63 бугарски пешадиски пук и италијанске дивизије: „Тауриненсе“, „Ферара“ и „Венеција“. Поред пешадиских делова све немачке дивизије имале су у свом саставу и артиљериски пук од 2 дивизиона, а 7 СС дивизија и 369 дивизија и по једну чету тенкова. Нешто тенкова и одговарајућу артиљерију имале су и италијанске дивизије. Осим тога, Немци и Италијани ангажовали су у овој офанзиви веома јаку авијацију довучену са других фронтава. Само на мостарском аеродрому било је сконцентрисано 100 „штука“. Тако је само немачка авијација у току офанзиве вршила дневно по неколико десетина акција за бомбардовање и митраљирање наших јединица (9 јуна извршила је 96 борбених акција).

²⁾ Према томе плану Немци су имали овакав почетни распоред:

— 118 дивизија на линији Улог — Калиновик — Фоча, са задатком да једним делом преко Сутјеске и Вучева наступа ка Пиви, а другим делом од Фоче ка Тари;

— 369 дивизија на простору Горажде — Чајниче — Пљевља, с тим да се по преласку Ђеотине у доњем току Таре повеже са 118 дивизијом;

— 4 домобранска ловачка бригада, у околини Фоче, да садејствује са 369 дивизијом;

— Група „Лудвигер“ (Немачки ојачани 724 пешадиски пук и бугарски 61 пешадиски пук) на просторији Бродарево, да надире преко Коврена ка Ђурђевића Тари;

— 7 СС дивизија „Принц Еуген“, на просторији Никшића, и 1 брдска дивизија, на линији Колашин — Мојковац, имале су задатак да наступају преко Војника и Сињајевине ка линији Комарница — Шавник — Жабљак и одатле преко Дурмитора ка Шћепан Пољу, с тим да у садејству са осталим јединицама укљеште све наше снаге између кањона Пиве и Таре и да их ту униште.

цили и једну брдску дивизију, која је првих дана маја избила на просторију Косовска Митровица, Нови Пазар, одакле ће се поставити испред чела наше Главне оперативне групе, док је из Немачке доведена 373 легионарска дивизија са задатком да на просторији западно од Мостара смени 7 СС дивизију, која је одређена да узме непосредног учешћа у офанзиви.

Наша Главна оперативна група, под непосредном командом Врховног команданта друга Тита, бројила је свега око 20 хиљада бораца³⁾, што значи да је непријатељ био око шест пута бројно јачи, а у погледу наоружања, остале ратне опреме и исхране тај однос је био још повољнији за непријатеља. Наше јединице су имале довољно само лаког пешадиског наоружања, нешто митраљеза и топова, а тенкова и авијације ни мало. Остала опрема врло оскудна, а о редовној исхрани не може се ни говорити, јер се сводила просто на гладовање.

Главна оперативна група пред почетак Пете непријатељске офанзиве налазила се у оваквом распореду:

Врховни штаб у рејону Маоча (југоисточно од Пљеваља), а касније ће прећи код Црног Језера испод Дурмитора.

1 пролетерска дивизија била је главним снагама оријентисана на фронт Бијело Поље—Мојковац, и то:

- 1 пролетерска бригада — западно и северозападно од Бијелог Поља;
- 3 крајишка бригада — северозападно од Мојковца;
- 3 санџачка бригада — на просторији Коврен — Матаруге;
- 3 далматинска бригада — југозападно од Пљеваља затварајући правце према Мељаку и Косаници.

2 пролетерска дивизија — на источним падинама Сињајевине, оријентисана за напад на Колашин и Мојковац, у следећем распореду:

- 4 црногорска бригада — у рејону Црквина југозападно од Колашина;
- 7 крајишка бригада — у рејону Липова северозападно од Колашина;
- 2 далматинска бригада — у покрету ка Колашину на просторији

Боан—Баре.

3 ударна дивизија — развучена на широком фронту од Равна до Никшићке Жупе, затварајући правце, који са запада и југа изводе на слободну територију, и то:

- 10 херцеговачка бригада — у рејону Равна, затварајући правац Автовац—Горанско;
- 5 црногорска бригада — северозападно од Никшића, затварајући правац према Шавнику;
- 1 далматинска бригада — у Жупи Пивској;
- Привремено под командом 3 дивизије били су 1 и 2 батаљон 2 пролетерске бригаде, који су у рејону Јаворка затварали правац Никшић—Жупа Пивска.

7 ударна-банијска дивизија — у покрету са просторије Калиновика према Туреву за Санџак, тако да се првих дана офанзиве нашла у следећем распореду:

- 16 бригада — југозападно од Пљеваља;
- 7 бригада — јужно од Пљеваља;
- 8 бригада — западно од Пљеваља, оријентисана ка Ђеотини.

³⁾ Групу су сачињавале ове јединице: 1 пролетерска дивизија, 2 пролетерска дивизија, 3 ударна дивизија, 7 ударна — банијска дивизија, 1 мајевичка бригада и 6 источно-босанска бригада.

Дринска оперативна група (под командом Штаба 2 пролетерске бригаде) формирана је 10 маја са задатком да затвара правце који са линије Фоча—Горажде изводе на југ и југоисток. Њен састав и распоред био је:

— 2 пролетерска бригада налазила се са три батаљона на десној обали Дрине у рејону Црног Врха и Шћепан Поља;

— 1 мајевичка бригада — источно од линије Фоча—Устиколина, у рејону Крушчице и Ифсара;

— 6 источно-босанска бригада — јужно од Чајничка на линији Црни Врх—Метаљка.

Поред напред наведених јединица била је формирана и једна **ударна група батаљона** (3 батаљон 4 црногорске и 2 и 4 батаљон 5 црногорске бригаде), која је продирући са севера ка Подгорици успут разбила четнике и, западно од Биоча, у рејону Веље Главице, опколили Штаб 378 италијанског пука и његов 3 батаљон. Тако су овде првих дана Пете офанзиве уништене значајне непријатељске снаге и заплењена велика количина оружја и осталог ратног материјала.

Централна болница, са око 3.000 рањеника и болесника, била је смештена на просторији Челебића и Шћепан Поља.

Основна карактеристика оваквог распореда наших јединица јесте у овоме: пет бригада из 1 и 2 пролетерске дивизије груписано је за напад на Колашин и Мојковац, док су остале снаге — 3 дивизија на југу, 7 дивизија са 3 далматинском бригадом на северу и Дринска оперативна група на западу — требале да образују слободну територију и створе повољне услове за офанзивна дејства 1 и 2 дивизије ка Лиму и даље на исток у духу основне идеје Врховног штаба.

Али борбе у току Четврте непријатељске офанзиве биле су врло оштре и тешке, те се преласком на територију Црне Горе и Санџака морао учинити предах, који је трајао месец и по дана. Требало је преbacити велики број рањеника и болесника преко тешко проходног земљишта и припремити се за извршење новог похода — преко Косова у централну Србију.

Тај предах искористили су Немци. Они су из области Сарајева већ концентрисане трупе преbacили камионима преко Вишеграда у лимску долину и сву је посели. Правац Никшић—Подгорица затворили су Италијани. Са правца Пећи и Новог Пазара Немци су увели у борбу две нове дивизије и посели сектор Беране — Андријевица — Колашин. И тек што смо предузели покрет ка Морачи и Лиму наишли смо на врло јак отпор непријатеља. У оваквој ситуацији прелаз преко Пештери ка Ибарској клисури био је врло ризикант и морали смо већ оријентисане трупе ка истоку задржати. У међувремену непријатељ нас је опколио скоро са свих страна.

Док су се одређене бригаде 2 пролетерске дивизије припремале за напад на Колашин и Мојковац, који је требало извршити 17 маја, Немци су 15 маја ујутро кренули у наступање према нашим јединицама и тиме отпочели своју Пету офанзиву.

Врхони штаб је прва два-три дана још стајао на свом плану продора на исток, али је 18 маја, на основу процене ситуације, одустао од напада на Колашин и даљег продирања на исток и одлучио да скрати фронт, да јединице међусобно чвршће повеже и ослободи снаге за офанзивна дејства — да противманевром осујети неприја-

тељске намере да нас стегне у тактички обруч, како бисмо се у повољном моменту пробили из окружења на запад у Босну.

Пошто Немци још увек нису стигли да избију на Пиву и Тару, један отсек обруча на западу, од Граба до Турева, у дужини од око 20 км, остао је незатворен, а простор између Пиве и Сутјеске био је празан. Врховни командант је обратио пажњу на тај правац и већ 18 маја наредио Дринској оперативној групи да упути једну чету на леву обалу Дрине ради извиђања, док је 22 маја на Вучево упутио два батаљона 2 пролетерске бригаде ради стварања мостобрана за сваки случај. Овакво предвиђање значаја Вучева било је од изузетне важности за каснији ток догађаја, јер су ови батаљони успели не само да заузму ове положаје него и да их одрже, упркос свим покушајима непријатеља. Уствари, то је омогућило пробијање из обруча. Осим тога, Врховни командант је наредио 5 крајишкој дивизији, која се налазила у Централној Босни, да хитно крене у правцу Фоче, у циљу прихвата наших јединица у случају пробоја тим правцем. А како је и непријатељ са своје стране предузео нападе за сужавање обруча, наша Главна оперативна група биће присиљена да цео месец дана води огорчену борбу у окружењу „на живот и смрт“ под најтежим околностима, на скоро непроходном терену, између дубоких кањона Таре, Пиве и Сутјеске и преко сурових планинских масива Дурмитора, Маглића и Зеленгоре.

Пошто је пропало неколико великих немачких офанзива и све њихове казнене експедиције за угушење нашег устанка, Немци су у последње време, нарочито у овој офанзиви, прилагодили тактику нашем начину борбе, применивши ноћне покрете, ноћне нападе, препаде, нападе са свих страна, заседе итд. Истина, наш начин борбе непријатељ није могао применити, зато што није био у својој земљи, што није имао помоћ народа и што су му циљеви били сасвим друкчији од наших. Али је применио следеће новости у својој тактици:

1. Пошто смо се нашли на терену непогодном за маневровање, укљештени између дубоких речних кањона и високих планина, приступио је опкољавању наших снага с циљем уништења, док се раније, у Четвртој офанзиви, кад није могао применити ту тактику због величине ослобођене територије, морао задовољавати фронталним нападом и продорима, с циљем да брзо овлада комуникацијама и ликвидира слободну територију парче по парче.

2. Формирао је самосталне борбене групе, јачине 1.000—1.500 људи, сличне бригадама, наоружане са много аутоматског оружја, бацачима, брдским топовима и опремљене радиостаницама, тј. лако покретљиве групе које могу оперисати и онда кад су опкољене. Те јединице су биле делимично снабдевене муницијом и храном, остатак муниције дотуран је авионима, а храну су пљачкале на терену.

3. Примењивао је нападе са свих страна и у више колона на једну тачку, у циљу уништења наших јединица.

4. Кретао се преко планина и кроз шуме чак и по козјим стазама, и по сасвим беспутном земљишту (Маглић). За водиче је користио четнике или домороце сељаке.

5. Употребљавао је тенкове где год је могао.

6. Користио је авијацију за непрекидно бомбардовање и митраљирање градова, села, логора, положаја, болница, колона на маршу, па и појединаца.

7. Примењивао је у великој мери насилно извиђање у циљу заробљавања партизана и дознавања распореда наших снага. А пошто, по правилу, скоро никад није успевао да ухвати партизана, хватао је сељаке, жене и децу и од њих под претњом смрти извлачио податке о нашем распореду и кретању.

8. Често је логоровао по чукама ван насељених места, чак и зими, итд.

*

Док су се водиле борбе за одржавање Вучева у нашим рукама, борци су запленили једно поверљиво наређење команданта 118 дивизије генерала Киблера, у коме се, поред осталог, каже да „Сваког партизана на кога се наиђе треба стрелјати. Ако дају сличне изјаве, онда групно саслушавати. Ако се ухвати неки функционер, слати га вишој команди, саслушати и стрелјати... У случају да је становништво према Немцима непријатељски расположено — поступити са свом бруталношћу и суровошћу. Ако је пријатељски наклоњено, упрегнути га у борбу против партизана... Уништавати у селима све, како би се поткопала економска база партизана. Загадити све воде, а око незагађених вода поставити немачку стражу, како се тим водама не би могло служити становништво и партизани“...

Из овога се види како немачка војска није бирала средства у борби против нас, грубо кршећи све писане и неписане ратне законе и обичаје.

21 маја у Боану су падали из авиона четнички и италијански леци, у којима се партизани позивају на предају.⁴⁾

На сектору Фоче наше јединице (1 пролетерска, 2 пролетерска, 3 крајишка, 1 мајевичка и 6 источно-босанска бригада), под командом Коче Поповића, извршиле су 24 маја напад на главнину 118 немачке дивизије, коју су подржавале јака авијација и артиљерија. Вођене су дводневне упорне борбе, с једне стране, да се сачувају прелази на доњем току Таре и осујети немачко надирање ка Вучеву, а, с друге стране, да се покуша пробој обруча тим правцем као најповољнијим. Иако је непријатељ сузбијен уз осетне губитке и, без обзира на то што су сачувани прелази за маневар преко Таре и Пиве, ипак покушај пробоја наших снага преко Фоче није успео, нарочито

⁴⁾ У једном од тих огавних листића тзв. Главна црногорска национална команда позива партизана на предају, тврдећи „да националисти према партизанима који се предају поступају са свим човјечним обзирима, поштеђују њихове животе и шаљу их у позадину, ако који од њих неће да се бори против Титових и Мошиних банди“. А у другом летку, између осталог, стоји: „Знајте да су италијанске војне власти закључиле да исплате сваком ко преда живог или мртвог Пека Дапчевића и Саву Ковачевића-Мизару или докаже да их је убио, награду од 500.000 лира за првог и 300.000 лира за другог“.

услед напада 369 дивизије у њихову позадину, те је Врховни штаб 25 маја због тога донео коначну одлуку да се пробој из обруча изврши преко Сутјеске.

Правац преко Сутјеске непријатељ није био стигао да потпуно затвори, и то углавном из ових узрока: 1) у почетку офанзиве није очекивао наш повратак у Босну; 2) схватио је упад наших делова ка Подгорици као да вршимо пробој у правцу Албаније, па је слао тамо појачања од јединица које су биле оријентисане на Пиву и Сутјеску; 3) покушај пробоја преко Фоче одвукао је извесне немачке јединице које би иначе биле употребљене за спајање обруча на Сутјесци; и 4) Врховни штаб је благовремено упутио извесне снаге да заузму Вучево, положај који је после одиграо пресудну улогу у пробијању обруча.

Премда је Врховни командант дефинитивно одлучио да се пробој врши преко Сутјеске, није било могућности да се одмах крене на запад. С једне стране, требало је спречити непријатељу да поседне прелазе на Тари, како би се наше јединице у Санџаку могле свити и пребацити преко реке, а, с друге стране, још увек нисмо могли повући јединице са Сињајевине, јер се тих дана очекивао долазак енглеске војне мисије, која се имала спустити у рејону Негобуђа (источно од Жабљака). Зато су за први моменат на Вучево упућене за појачање само две бригаде.

Пошто је ноћу 27/28 маја стигла енглеска војна мисија, то је 29 маја повучена са Сињајевине 2 далматинска бригада која је кренула ка Пиви, камо је већ раније упућена 4 црногорска бригада. Углавном, задњих дана маја већина наших јединица је у покрету за Вучево, тј. на изабрани правац пробоја.

У току 29 маја отпочело је пребацивање преко Таре: 7 банијске дивизије са 3 далматинском бригадом у рејону Тепца, а 3 санџачке бригаде у рејону Ђурђевића Таре, тако да 30 маја на десној обали Таре није више остала ниједна наша јединица.

У међувремену Немци су неколико пута упорним борбама узастопно покушавали да заузму Вучево, али је овај положај коначно остао у нашим рукама. С друге стране, делови 1 и 2 пролетерске бригаде су у времену од 1 до 4 јуна извршили неколико напада на непријатеља у долини Сутјеске, да би заузеле положаје Кошур, Боровно и Мркаље за заштиту прелаза преко Сутјеске са те стране, али напади нису успели, јер су те положаје огорчено браниле врло јаке немачке снаге.

Тај неуспех да проширимо слободан простор од Сухе до Кошура који смо држали, као и надирање 7 СС дивизије преко масива Маглића, озбиљно су угрожавали положај читаве Главне оперативне групе.

*

У таквој ситуацији Врховни штаб је 2 јуна прешао Пиву и стигао у Мратиње, где је идућег дана, 3 јуна, одржано саветовање, на коме је донета одлука да се наше снаге поделе у две групе. У *Прву*

групу ушле су 1 и 2 дивизија са десет бригада: 1 пролетерском, 3 крајишком, 3 далматинском, 7 крајишком, 1 мајевичком и 6 источно-босанском бригадом, у 1 дивизији, и 2 пролетерском, 4 црногорском, 2 далматинском и 10 херцеговачком бригадом, у 2 дивизији, а у Другу групу — 3 и 7 дивизија са шест бригада: 1 далматинском, 5 црногорском, 3 санџачком и Мостарским батаљоном, у 3 дивизији, и 7, 8 и 16 бригадом у 7 дивизији, као и Централна болница.

Првој групи је стављено у задатак да се са Вучева пробија у правцу северозапада — 1 дивизија правцем Попов Мост — Врбница и даље за Источну Босну, а 2 дивизија правцем Суха—Горње Баре и даље преко Зеленгоре за Централну Босну.

Друга група, са којом је остао и већи део рањеника, добила је задатак да се пробије у непријатељску позадину било према Санџаку, било према Сињајевини или Голији са првенственим циљем спасавања рањеника, као и развлачења непријатељских снага.

Одлука Врховног штаба о подели наших снага довољно говори о тежини ситуације у којој се тих дана налазила Главна оперативна група. Неуспех на Сутјесци и надирање 7 СС дивизије с југа основни су разлози за доношење такве одлуке. Непријатељски обруч око наших снага све више се сужавао те се морало одлучно радити, јер свако даље задржавање на Вучеву могло би имати веома тешке последице за читаву Главну оперативну групу.

Времена за неке веће припреме није било, јер се непријатељски обруч нагло стекао. Ситуација је захтевала хитне и енергичне мере, те је одлучено, да се већ 5 јуна ујутро отпочне са нападом на непријатеља у окуци Сутјеске. У вези с тим извршени су покрети јединица са Вучева на одређене положаје, и тако је већ 4 јуна прекинута веза између Прве и Друге групе, које су се ујутро 5 јуна налазиле у овом распореду:

1 Пролетерска дивизија:

— 1 пролетерска бригада била је са 2, 3 и 4 батаљоном на положајима к 947, Митрина Усов (1579), Баван; њен 1 батаљон маршевао је са Вучева у састав бригаде, док се 6 батаљон налазио на осигурању код Сухе;

— 3 крајишка бригада налазила се у рејону Кикала;

— 1 мајевичка бригада у рејону Грабље — Шадићи;

— 3 далматинска бригада у покрету ка Драгош Седлу, али ће већ су-традан бити расформирана;

— 7 крајишка бригада налазила се још увек на Јаворку јужно од Мратиња, задржавајући наступање десног крила 7 СС дивизије;

— 6 источно-босанска бригада пребацила се преко Сутјеске у рејон Тјентишта, припремајући се за напад на Кошур.

2 пролетерска дивизија:

— 2 пролетерска бригада била је са 1 и 4 батаљоном код Крекова, блокирајући непријатеља на Кошур, 2 батаљон налазио се на Доњим Барама, док је 3 батаљон избио чак на Врбницу;

— 2 далматинска бригада, у покрету преко Драгош Седла, избила је у Суху и продужиће даље за Горње Баре и Товарницу;

— 4 црногорска бригада је у покрету за 2 далматинском бригадом и задржаће се главнином код Сухе, док је један њен батаљон био код Трновачког Језера;

— 10 херцеговачка бригада је на положајима: Пресека и Коњска Ластва, затварајући, заједно с 7 крајишком бригадом, правце који са југа изводе у Мратиње.

Врховни штаб се налазио у рејону Драгош Седла.

Друга група — 3 и 7 дивизија са болницом — развучена између Таре и Пиве — налазила се у оваквом распореду:

3 ударна дивизија:

— 1 далматинска бригада била је на осигурању десне обале Пиве од Паклишта до Боричја;

— 5 црногорска бригада између Пиве и Дурмитора главнином прикупљена у рејону Боричја, а мањи део је истурен на линији Дубљевићи — Лојаник — Добри До;

— 3 санџачка бригада налазила се левим крилом код Тепаца на Тари, а десним крилом код Великог Штулца.

7 ударна — банијска дивизија:

— 16 и 8 бригада на левој обали Таре од потока Сушице до Шћепан Поља;

— 7 бригада је била прикупљена у селу Рудине у резерви;

— Централна болница на Пивској Планини.

Такав је био распоред наших снага уочи пробоја непријатељског обруча на Сутјесци.

Непријатељ се такође спремао за одлучан удар. Ујутро 5 јуна његове снаге биле су у следећем распореду:

— 118 дивизија налазила се на Сутјесци, и то: са групом Трибукајт (750 пук) од ушћа Сутјеске до Поповог Моста; десно од ње, на левој обали Сутјеске, од Поповог Моста закључно са Кошуром група Гертлер (1 и 3 батаљон 738 пука), која је поред тога држала и утврђене тачке Боровно, с. Мркаље и Попов Мост на десној обали; у рејону Граба група Анакер (око три батаљона); 118 извиђачки батаљон у резерви у рејону Јелеча, одакле ће кренути преко Зеленгоре за Сутјеску. Групе Гертлер и Трибукајт, ојачане артиљеријом, биле су у доброј међусобној вези;

— 4 домобранска ловачка бригада наслањала се десним крилом на Тару од Узлупа до с. Уништа, одакле се повијала преко Челебића на север до Ђеотине;

— 369 дивизија се задржала на средњем току Ђеотине;

— Дивизија „Тауриненсе“ (пет батаљона) наступала је од Пљеваља на југозапад ка Тари;

— Група Лудвигер, 1 брдска дивизија, дивизија „Ферара“ и делови дивизије „Венеција“ достигли су линију Тара — Жабљак — Годијели — Комарница, спремајући се за нови скок напред;

— 7 СС дивизија „Принц Еуген“, која је надирала између Пиве и Сутјеске, достигла је линију Изгори — јужне падине Волујака — Трновачко Језеро — јужне падине Биоча — Брљево.

*

Из распореда наших снага може се видети да је ујутро 5 јуна Прва група оријентисана главним снагама за пробијање у два правца: Попов Мост — Врбница и Суха — Горње Баре, док се слабијим снагама обезбеђивала од непријатеља који је наступао од југа преко

Маглића. Наша Друга група била је још увек развучена на широком фронту између Таре и Пиве.

Што се тиче распореда непријатељских снага, може се уочити, с једне стране, неактивност његових јединица на десној обали Таре, спорост у наступању крупних снага између Таре и Пиве и велика бреша на фронту 118 дивизије. С друге стране, распоред непријатеља карактерише снажна и добро организована одбрана у долини Сутјеске од Кошуре до њеног ушћа у Дрину и енергично наступање 7 СС дивизије преко масива Маглића.

У разматрању распореда снага једне и друге стране уочи пробоја на Сутјесци треба подвући следећи моменат. Главна оперативна група бројила је укупно 16 бригада према 52 батаљона, са колико је располагао непријатељ (рачунати су само пешадиски и извиђачки батаљони који су узели непосредног учешћа у борби). Код одређивања односа снага узето је мерило да је просечно један непријатељски батаљон по ватреној моћи раван нашој бригади. А у току офанзиве због губитака, недостатка муниције, глади итд. ватрена моћ наших бригада је стално опадала, чиме се стварни однос снага непрестаном мењао у корист непријатеља.

Међутим, да видимо како су те снаге, којима су располагале једна и друга страна, биле груписане на појединим отсецима обруча. На Сутјесци је непријатељ имао 7 батаљона према наших 8 бригада. На Тари је имао 14, а између Таре и Пиве 22 батаљона према наших 6 бригада. Између Пиве и Сутјеске непријатељ је имао 9 батаљона према наше 2 бригаде. Треба истаћи да је у овом моменту био најважнији отсек обруча на Сутјесци, јер се ту, уствари, и решавало питање исхода читаве Пете офанзиве.

Ми смо на тај отсек груписали 8 бригада, што је реално претстављало више од половине свих наших снага. Насупрот томе, непријатељ је на Сутјесци имао свега 7 батаљона, од укупно 52 којима је располагао. То значи, да смо ми у датој ситуацији, на изабраном правцу пробоја, груписали најјаче могуће снаге, док је непријатељ у односу на своје могућности груписао веома мале снаге у времену и на месту где се решавало питање успеха његове офанзиве. Мада је 7 непријатељских батаљона на Сутјесци имало већу ватрену моћ од наших 8 бригада, ипак можемо рећи да смо се ту приближили идеалу једног од основних начела ратне вештине — бити јачи од непријатеља на решавајућем месту у решавајућем моменту.

Величина постигнутог успеха у груписању наших главних снага на изабраном правцу пробоја може се тек онда правилно оценити, ако се има у виду под каквим условима је све то остварено. Тако прегруписавање наших јединица у условима ванредно тешког терена, огромне бројне и техничке надмоћности непријатеља, глади, оптерећености великим бројем рањеника и болесника могли смо постићи захваљујући непрекидним активним дејствима по боковима обруча, чиме смо сачували слободу у одлучивању и извођењу маневра који се показао бољи од непријатељског, јер је био одважнији,

еластичнији и једноставнији. То рељефно потврђује наш продор и удар код Биоча, затим брза прегрупација 1 пролетерске дивизије од Бијелог Поља ка Фочи и одбацавање 118 немачке дивизије на њене полазне положаје, успешно пребацивање наших јединица преко Таре и Пиве на Вучево, пробој преко Сутјеске са отсудном одбраном на боковима коридора и маневар преко Зеленгоре са пробојем непријатељског фронта на Балиновцу. У извођењу тих маневара и пробоја појединих непријатељских обруча испољила се у пуној мери огромна издржљивост наших бораца и способност нашег руководећег кадра за доношење брзих и смелих одлука.

Петог јуна изјутра део Прве групе је извршио напад на непријатеља у окуци Сутјеске. Упоришта на десној обали нападале су 1 пролетерска и 3 крајишка бригада, док су Кошур, јако непријатељско упориште на левој обали Сутјеске, нападали делови 2 пролетерске и 6 источно-босанске бригаде. Тога дана ми смо заузели Боровно и с. Мркаље, али нисмо успели сломити отпор непријатеља на Кошуру тако да је поново пропао покушај извршења пробоја непријатељског фронта на правцу Попов Мост — Врбница.

Када је било јасно да се 1 дивизија неће моћи пробити преко Поповог Моста ка Врбници, Врховни штаб је ујутро 6 јуна наредио да се обустави даљи напад на том правцу. Истовремено је донета одлука да се за пробој свих снага Прве групе преко Сутјеске користи постојећи слободан пролаз између Сухе и Кошура. На том делу Сутјеске постојале су две стазе, које су из њене долине изводиле на Зеленгору. То је значило да се све јединице Прве групе морају пробијати тим двома стазама. Али другог излаза није било.

За пробијање првом стазом од Тјентишта ка Врбничким Колибама одређена је 1 пролетерска дивизија, док је 2 дивизија, са којом је ишао и Врховни штаб, оријентисана на стазу Суха — Горње Баре. Тога дана друг Тито је наредио да јединице закопају све тешко наоружање, с тим да од остале опреме задрже само оно што им је најнеопходније и што се може носити. Товарна стока имала је да послужи за исхрану, пошто друге хране није било. Пред нама су стајале тешке борбе, глад и напорни маршеви.

У духу донете одлуке, већ 6 јуна кренуле су преко Сутјеске 1 пролетерска и 3 крајишка бригада правцем: Драгош Седло — Суха — Тјентиште — Милинклада. Те две бригаде стићи ће у току 8 јуна у рејон Лучких Колиба, а на десној обали Сутјеске, у рејону Боровна, остала је 1 мајевичка бригада.

Покрет 1 пролетерске и 3 крајишке бригаде из долине Сутјеске преко Милинкладе за Лучке Колибе извршен је под заштитом 6 источно-босанске и делова 2 пролетерске бригаде, које су блокирале непријатеља на Кошуру. Немци су више пута покушали да заузму Крекове и да пресеку стазу за Зеленгору, али у томе нису успели, јер су наше јединице чврсто стајале на десном боку слободног пролаза на Сутјесци, а стаза преко Милинкладе остала је у нашим рукама.

Међутим, на левом боку, на правцу Суха — Горње Баре, куда се имала пробијати 2 дивизија, ситуација је била далеко тежа. После три неуспела покушаја да се пробије клисуром Сутјеске и преко Сухе и Тјентишта споји са главнином своје дивизије, група Анакер је 5 јуна кренула из рејона Граба на Товарницу, како би обухватом са запада изманеврисала наше положаје у клисури Сутјеске и избила на отсек Суха — Тјентиште. У исто време стазом из Сухе успињала се на Товарницу 2 далматинска бригада, која је увече 6 јуна стигла у рејон Горњих Бара. Тога дана она је имала само слабији борбени додир са непријатељем.

У зору 7 јуна, када је 2 далматинска бригада кренула у напад са циљем да заузме положаје на Товарници, она се сукобила са читавом групом Анакер. Дошло је до оштре борбе у којој су обе стране претрпеле велике губитке. Међутим, Немци су успели да до краја дана овладају Горњим Барама, док је са запада њихов 118 извиђачки батаљон избио на Бошчију Главу. И тако је стаза за Зеленгору овим правцем била пресечена. Друга далматинска бригада задржала се на линији Доње Баре — Ардов, где је у току идућег дана, заједно са неким деловима 1 мајевичке бригаде, онемогућила даљи продор непријатеља у долину Сутјеске. У жестоком непрекидним окршајима храбри Далматинци су непоколебиво одолевали, задајући непријатељу тешке губитке, а подносећи их и сами, нарочито 2 батаљон. Извештај штаба овог батаљона, упућен у јеку битке штабу бригаде, претставља један од потресних докумената Народноослободилачког рата, и најбоље илуструје високу свест и безгранично пожртвовање наших бораца. У њему се дословно каже:

„Немци надиру са јачим снагама и све упорније — ми смо изгубили две трећине свога људства, али рачунајте на нас као да смо у пуном саставу“.

И, заиста, одржали су и реч и положај, упркос бесомучном наваљивању неупоредиво надмоћнијег непријатеља, све док наше јединице и Врховни штаб нису прошли кроз обруч на Сутјесци. „Друга далматинска бригада одиграла је пресудну улогу у повлачењу наше главнине преко ријеке Сутјеске и показала дивне примјере упорности и херојизма“ (Тито). Узгред буди речено, ово је био трећи пут да 2 далматинска бригада извршава тако важан задатак. То је јединица чији су борци први прешли Неретву преко порушеног моста и бомбама и ножевима разбили четнички фронт на левој обали Неретве; то је бригада чији су борци први савладали набујалу Дрину — у току Четврте непријатељске офанзиве.

Увече 7 јуна стигао је Врховни штаб са Драгош Седла у Суху заједно са 4 црногорском бригадом. Добивши извештај да је непријатељ јаким снагама избио на Товарницу и овладао Бошчијом Главом и Горњим Барама, било му је јасно да је стаза којом се 2 дивизија имала пробијати за Зеленгору изгубљена. Зато друг Тито 8 јуна доноси нову одлуку да се све снаге Прве групе пробијају једном једином стазом од Тјентишта за Врбничке Колибе, куда су већ прошли неки делови 1 пролетерске дивизије. На основу те одлуке Врховни

штаб је одмах кренуо са 4 црногорском бригадом и предвече стигао у кањон Сутјеске. Борба у рејону реке ових дана беснела је свом жестином, јер је непријатељ по сваку цену настојао да нам спречи даљи продор на северозапад. Сва тежина ситуације, у којој су се налазиле наше снаге на Сутјесци, најбоље се види из ових речи Врховног команданта друга Тита:

„То је био најкритичнији час у моме животу у Ослободилачкој борби, јер нисам знао како спасити рањенике. Било нам је немогуће да ту останемо и један дан више, јер су Нијемци са свих страна тијесно стиснули обруч. Сви рањеници били су на Пиви... Истог дана ријешили смо да кренемо према Зеленгори, јер нисмо могли чекати други дан кад би било све свршено и касно. Тога дана рекао сам Марку: Сјутра ће бити тежак дан. Не знам шта ће се догодити!“

Падом Горњих Бара и пресецањем стазе за Зеленгору, били смо присиљени да све своје јединице савијемо на једину преосталу стазу, а то је баш оно што је Врховни штаб непрекидно настојао да избегне, тежећи да се пробој преко Сутјеске изврши на што ширем фронту, који се, најзад, свео на једва приметну стазу која је вијугала узбрдо за Милинкладу кроз уско грло ширине десет километара између Кошура и Горњих Бара. А овде су наше већ поменуте јединице држале у шаху и задржавале непријатеља на боковима обруча, омогућивши Првој групи да се коначно 8/9 јуна, уз осетне губитке, нарочито од непријатељске артиљериске ватре са Кошура, пробије преко Сутјеске за Зеленгору, одакле ће обе дивизије продужити за Источну Босну, пошто је 2 дивизији пресечен правац за Централну Босну.

Али је непријатељ у току 9 јуна употребио све своје силе да наш већ извршени пробој обруча на Сутјесци компромитује и осујети наше даље продирање преко Зеленгоре. Нарочито је била активна његова авијација. Немачке „штуке“ су цео дан једна за другом кружиле у ниском лету и пикирајући засипале наше јединице свежњима лаких бомби од 10 до 20 кг. Врховни штаб са енглеском мисијом задржао се неко време на Милинклади, где је засут бомбама са мале висине и са сигурним погоцима.⁵⁾

У покрету преко Зеленгоре наша Прва група се опет нашла угрожена новим непријатељским фронтом. Непријатељ јачине око 7 батаљона настојао је да пресече стазу којом су се наше јединице кретале у развученој колони, те је постојала опасност да нас нападима са разних страна почесно потуче. Таква ситуација је захтевала да се брзо и енергично крене у пробој новог обруча и непријатељ

⁵⁾ Од једне бомбе, која је пала у непосредну близину друга Тита, погинуо је његов први пратилац Ђуро Вујовић, стари шпански борац, као и шеф енглеске војне мисије капетан Стјуарт, а Тито је рањен у леву руку. Негде у исто време у том рејону погинуо је и командант 4 црногорске бригаде Вако Ђуровић и смртно је рањена др Олга Дедијер, хирург, а у току дана било је још много погинулих и рањених бораца. На глас да је проливена и драгоцену Титова крв, сваком борцу се стегло срце од бола и срџбе, јер би сваки за једну кап његове крви свој живот дао.

предухитри, јер би свако оклевање довело у велику опасност наше групе.

Имајући то у виду, командант 1 пролетерске дивизије, Коча Поповић, нашавши се напред без везе са Врховним штабом, донео је по својој иницијативи одлуку да сместа нападне непријатеља пред собом. О томе је известио команданта 2 дивизије Пека Дапчевића и преко њега Врховни штаб. Дапчевић је био истог мишљења и предложио Врховном команданту да и 2 дивизија крене за 1 дивизијом. Друг Тито се тешка срца мирио са покретом напред пре него се ухвати веза са Другом групом и ова прихвати при прелазу преко Сутјеске, али је, после успешног продора 1 дивизије на Балиновцу, одлучио да и остале јединице крену на север, с тим што је за прихват 7 дивизије, која је у то време већ избијала на Сутјеску, на Тисовом Брду оставио 5 батаљон 4 црногорске бригаде, који је додељену улогу уз велике жртве достојно извршио. За ту другарску пажњу и драгоцену помоћ добио је од Штаба 7 дивизије писмену захвалност.

При даљем покрету преко Зеленгоре, Врховни штаб је са једном колоном имао да прође између Љубиног Гроба и Кошуте, тј. баш између ових положаја које су немачке јединице тежиле да заузму да би пресекле пут нашим снагама. Тако су 4 црногорска бригада на Љубиновом Гробу и 2 пролетерска бригада на Кошути биле изложене жестокиим нападима са земље и из ваздуха. Нарочито тешке борбе вођене су на положају Љубин Гроб, уз познату истрајност наших бораца, што показује и овај пример: Борци 2 чете 3 батаљона 4 пролетерске бригаде, приликом поседања положаја, упутили су штабу батаљона писмо, у коме су дословно писали:

„Положај на Љубином Гробу држаћемо све дотле док на њему буде живих комуниста. Кад Немци продру, знајте да на Љубином Гробу нема више живих наших бораца“.

И они си испунили дату реч. Одржали су положај, упркос многобројним јуришима надмоћнијег непријатеља. Па не само што су одбили све навале нападача, но су стоички издржали и сва бомбардовања и митраљирања „штука“ и других авиона, који су из брицућег лета засипали положај рафалима и бомбама и „скидали борцима капе с главе“. Чета је претрпела веома велике жртве: од и онако малог бројног стања (40) пало је 27 мртвих пролетера, али је часно и витешки извршила своју дужност. За то је добила највеће признање: Орден заслуга за народ.

Те сталне побочнице по странама обруча, као што су батаљони 2 пролетерске бригаде на Вучеву, 2 пролетерска и 6 источно-босанска бригада на Крековима испред Кошура, 2 далматинска бригада на Доњим Барама, 4 црногорска бригада на Љубином Гробу, 2 пролетерска бригада на Кошуте и 5 батаљон 4 црногорске бригаде на Тисовом Брду, одиграле су одлучујућу улогу стварањем осигураног коридора за пробијање главнине.

Сва та чуда од хероизма, издржљивости и истрајности вршена су под условима које вероватно не би поднела ни једна друга војска. Наши борци и руководиоци били су исцрпени даноноћним усиљеним

маршевима, непрестаним борбама, спавањем и гладовањем у току неколико месеци. Били су већ, што се каже, сама кост и кожа, али су при свем том летели из боја у бој са беспримерним моралом и задивљујућом енергијом.

Глад је била страховита.⁶⁾ На ионако пасивном терену непријатељ је све опустошио. Чак и изоловане колибе на голим планинским падинама биле су засуте запаљивим бомбама. То је генерал Бадер правдао потребом за спречавањем заразе од тифуса који је, тобоже, владао. Међутим, морал наших јединица био је на висини. Место очајања или гунђања чула се ведрa шала на рачун коњетине, сријемуше и мезгре, које су нам једино служиле као храна.

Ови скоро голоруки, голи и боси, гладни и жедни, изнурени маршевима и борбама, војници слободе не малакшу ни физички ни душевно. Они су достојни потомци својих јуначких предака, који су као заточници слободе у хајдучким четама, живели „по три дана о лули дувана, а четврти о букову лишћу“. Они су били свесни да бране част, слободу и независност своје отаџбине и да се боре за бољу будућност свога народа. Били су поносни што је тих дана цео слободољубиви свет с уздржаним дахом пратио њихову херојску борбу, неравну борбу Давида и Голијата, и што ће после фашистичког неуспеха задовољно одахнути: „Тито се пробио!“ како су гласили написи у билтенима савезничких армија. А тај пробој се може правилно оценити ако се упореди са капитулацијом немачке VI армије од 300 хиљада модерно наоружаних војника код Стаљинграда, под командом фелдмаршала фон Паулуса. Најзад, више од свега, високи морал наших бораца и при тако тешким околностима одржавала је непоколебљива вера у Врховног команданта друга Тита, а давно је утврђено да је вера у победу половина победе.

*

Док је Прва група водила борбу на Сутјесци за пробијање обруча у правцу северозапада, дотле је Друга група такође покушавала да се пробије из обруча на своме правцу. Први покушај за пребацивање јединица и болнице преко Таре у Санџак извршен је 5 јуна, али због недостатка техничких средстава и због непријатељских снага на десној обали реке, тај покушај није успео. После неуспеха да се пређе у Санџак донета је одлука да се и Друга група пребаци преко Пиве на Вучево и крене за Првом групом. И пошто се Врховни штаб с том одлуком сложио, отпочела је 7 дивизија да се у току 6 јуна пребацује преко Пиве.

Када је 7 дивизија већ прешла реку, док се 3 дивизија са болницом прикупљала на њеној десној обали ради прелаза, дошло је ново наређење Врховног штаба да 3 дивизија не врши пребацивање

⁶⁾ Од глади су људи почели да добијају масовне халуцинације: борцима се причињавало као да им се дели храна. Догађало се да се построји читава колона у ред испред обичног дрвета пружајући порције у очекивању да добију обед.

преко Пиве, „јер како јединице, тако и рањеници могу пасти у далеко тежу ситуацију него тамо на вашем сектору“, па је боље да се пробије на другу страну. Тако је 3 дивизија 8 јуна још једном покушала да пређе преко Таре у Санџак, али без успеха, те је тога дана у сагласности са Врховним штабом донета коначна одлука да и она крене преко Пиве за 7 дивизијом. И већ истог дана после подне, пошто су најтежи рањеници посакривани по пећинама, 3 дивизија се пребацила преко Пиве. Тако су била изгубљена два до три драгоцена дана, тј. време за које би она могла одмаћи далеко на запад и стићи главнину Оперативне групе.

После пребацивања преко Пиве на Вучеву, 3 дивизија, оптерећена рањеницима, веома се споро кретала ка Сутјесци. Дневне покрете је спречавала непријатељска авијација, а ноћни су били врло напорни по врлетном и беспутном терену. За то време се непријатељски обруч око ње све више стезао. Прве немачке и италијанске дивизије већ су избиле на десну обалу Пиве. Са југа преко масива Маглића притискивала је 7 СС дивизија. Своје снаге у долини Сутјеске Немци су појачали са два нова батаљона из 7 СС дивизије, затворивши онај слободан пролаз на Сутјесци којим су се биле пробиле остале наше јединице.

На левој обали Сутјеске, од Сухе до њеног ушћа у Дрину, Немци су груписали укупно 9 батаљона. Пошто се пробила главнина, окомили су се на заштитницу, а можда су сматрали да тек сада наилази Врховни штаб са својим главним снагама. У сваком случају, ситуација 3 дивизије са рањеницима била је необично тешка. На Вучеву се није могло даље остати, а изгледи за пробој били су врло слаби, али се морало покушати, пошто другог излаза није било. Одлучено је да се пробој врши правцем којим су прошле остале три дивизије, а тај је сада био најјаче поседнут и утврђен рововима и бункерима.

На челу дивизије налазила се 1 далматинска бригада са једним батаљоном 5 црногорске бригаде. Она је добила задатак да прва пређе реку, овлада мостобраном на њеној левој обали и прихвати остале делове 3 дивизије и рањенике. Међутим, док се 1 бригада припремала за прелаз преко реке, непријатељ је открио њено присуство на десној обали, обасуо је ватром и мањим снагама извршио препад. У таквој ситуацији 1 далматинска бригада је одмах кренула у напад, у налету разбила непријатеља на самој реци и до ноћи 11 јуна овладала једним немачким логором у Тјентишком Пољу. Непријатељ је на ову бригаду вршио жестоке нападе и ова се пробила у правцу Зеленгоре одвојивши се на тај начин од главнине дивизије.

Одласком 1 далматинске бригаде ситуација код 3 дивизије још еише се погоршала. Она је остала са свега 2 бригаде и великим бројем рањеника, развучена између Пиве и Сутјеске. Изгледи дивизије да се пробије из обруча постајали су све мањи. Сама дивизија се још и могла пробити, макар и по деловима, али нико није ни помишљао да напусти рањенике, те ће се и борба за њихов спас водити до крајњих могућности.

Пошто је веза са 1 далматинском бригадом, као претходницом, била прекинута, решено је да главнина дивизије отпочне пребацивање преко Сутјеске предвече 12 јуна, како би се у току ноћи заједно са рањеницима пребацила преко реке и дохватила грена на њеној левој обали. У том циљу вршене су припреме за формирање колоне, да би се покрет преко реке што брже одвијао. Међутим, док су се јединице припремале за прелаз, Немци су извршили јак удар у десни бок дивизије правцем Мркаље — Боровно — Драгош Седло. Тако се прелаз Сутјеске морао одложити све док се тај непријатељ не одбаци. У том циљу ангажована је 5 црногорска бригада, која је отклонила ту опасност тек после упорне борбе, која је трајала све до ноћи.

Сада је поново требало прикупљати јединице за прелаз, а драгоцено време је одмицало. Место у први сумрак, са прелазом се отпочело тек после пола ноћи. О јачини непријатеља и његовим положајима на левој обали није се имало података. Предвиђено је било да се по прелазу Сутјеске даљи покрет врши стазом преко Крекова, јер је то био најповољнији правац за кретање рањеника. Али, баш на том правцу, на линији Крекови — Озрен, Немци су груписали најјаче снаге и добро се утврдили.

Иако су у току 12 јуна вршена осматрања са Драгош Седла, нису откривени никакви радови или покрети непријатеља на супротној страни реке, јер су Немци веома добро маскирали своје положаје и прикрили своје трупе. Они на самој реци нису имали снага, већ су се повукли око 2 км од реке и изградили положај на предњим падинама грена Кошур — Озрен — Плеће — Ластва — Казани, и ту у заседи чекали.

Преко реке најпре се пребацила 5 црногорска бригада са једним батаљоном 1 далматинске и Мостарским батаљоном 10 херцеговачке бригаде. У зору 13 јуна њено чело је наишло на немачку заседу на линији Крекови — Озрен. Немци су сачекали наше јединице на свега неколико десетина метара и онда отворили изненадну ватру из свих аутоматских оруђа, косећи наше редове. Даљи покрет био је онемогућен. Наше јединице су биле приковане непријатељском ватром на месту где су се затекле. А пошто је прошло прво изненађење, уследили су јуриши наших батаљона, али без резултата. Губици су се непрекидно повећавали, а непријатељски фронт није био пробијен. У једном од тих првих јуриша погинуо је и командант 3 дивизије Сава Ковачевић.

Ворба је настављена у току читавог дана, али су Немци успели да одрже своје положаје. У тим нападима губици су непрестано растли, нарочито међу руководиоцима који су предводили своје борце у јуришима на непријатељске ровове и бункере. Проређене јединице све више су се разбијале на мање групе, које су самостално покушавале да се пробију из обруча. У току ноћи неким је то и успело. Укупно се кроз немачке положаје пробило око 500 бораца, већином из 5 црногорске бригаде. Они су се касније повезали са 1 далматинском бригадом и заједно продужили покрет за нашим главним снагама. Један део бораца и руководилаца пребацио се натраг преко Сутјеске

и кренуо према Изгорима, од којих је већи део са Иваном Милутиновићем пошао за Црну Гору, док се група од око 80 бораца и руководилаца повезала са Врховним штабом. Остатак 3 санџачке бригаде пребацио се у Санџак.

После натчовечанских напора да спасе рањенике, 3 дивизија је била разбијена, изгубивши око 50% свог састава. Од рањеника се спасио само један мали део. Све што су Немци ухватили, стрељали су на лицу места. Рачуна се да су тих дана у долини Сутјеске немачки зликовци убили око 1.000 рањеника. А и рањеници су се борили убијајући пиштољима и бомбама Немце око себе, тако да су ови најзад изгубили вољу за даље претраживање терена. Око 15 јуна, кад је отпочело повлачење немачких трупа Битка на Сутјесци била је завршена.

*

После пет дана напорног марша и доста губитака 7 банијска дивизија је 11 јуна стигла Прву групу на Зеленгори. Она је на самој Сутјесци релативно лако прошла, јер тамо више није било ранијег обруча, а на Тисовом Брду су је прихватили делови 2 пролетерске дивизије. Иако су на тај начин три дивизије Главне оперативне групе — 1 и 2 пролетерска и 7 ударна-банијска дивизија — пробиле главни непријатељски обруч на Сутјесци и Зеленгори, оне су у покрету за Источну Босну имале да савладају још два непријатељска обруча: на комуникацијама Фоча — Калиновик и Сарајево — Вишеград, да би стигле на слободну територију и преузеле иницијативу за офанзивне операције. Пошто су у брзом налету ослободиле: Олово, Кладањ, Хан Пијесак, Власеницу, Сребрницу и Зворник, оне су, после краћег предаха, наставиле покрет ка мору, Црној Гори и Санџаку, одакле је дат потстрек за поновно развијање борбе у Србији и оживљавање устанка у Македонији.

Трећа дивизија, као заштитница Главне ударне групе и рањеника, херојски је извршила своју улогу. Привукла је на себе и задржала знатне непријатељске снаге, које би иначе биле ангажоване за гоњење главнине и за следеће обруче. А за рањенике се беспопштено жртвовала и заједно с њима исплела мученички венац славе.

Наши губици у Бици на Сутјесци, односно у Петој непријатељској офанзиви, износе 7—8 хиљада бораца, док се непријатељски цене на преко 20 хиљада.⁷⁾

⁷⁾ Међу нашим жртвама налази се дивна плејада истакнутих револуционара, руководилаца и патриота, као што су: чланови АВНОЈ-а: Веселин Маслеша, др Симо Милошевић и Нурија Поздерац; командант 3 дивизије Сава Ковачевић, команданти бригада Вако Ђуровић и Нина Мараковић; најталентованији југословенски песник Иван Горан Ковачић и многи други. А заједно с рањеницима погинуло је 32 лекара, међу којима и неколико истакнутих специјалиста.

Нарочито је глас о погибији легендарног јунака Народноослободилачког рата Саве Ковачевића болно одјекнуо у редовима наших јединица.

Врховни командант друг Тито, после битке на Сутјесци, одао је признање својим победоносним јединицама овим речима:

„Беспримјерно херојство наших бораца и сналажљивост нашег командног кадра савладали су скоро немогуће запрехе. Пета непријатељска офанзива и њен крах дигао је пред читавим свијетом углед наше славне Народноослободилачке војске на виши степен... Моје признање и захвалност борцима, командирима, командантима и полит-комесарима Прве, Друге, Треће и Седме дивизије и Прве мајевичке и Шесте источно-босанске бригаде. Слава херојима палим у тој великој и славној борби“.

Па и сами непријатељски команданти одавали су признање нашем борацком и руководећем саставу. Тако, на пример, командант немачких трупа, генерал Литерс, у извештају својој вишој команди, између осталог, каже:

„Ток борбе је показао да су комунистичке снаге под Титовом командом одлично организоване, вешто вођене и да располажу борбеним моралом који изазива чуђење. Непријатељско командовање било је изванредно покретно и — такође и у одбрани — активно.

Карактеристични су били масовни напади прикупљеним снагама на једном месту, извођени при атмосферским приликама повољним за непријатеља (кад је немогућ рад авијације) и то тамо, где наша артиљерија није могла добро да дејствује. Командантима је увек полазило за руком да изједначе свој недостатак тешког наоружања и да, користећи мрак, маглу и кишу дођу на отстојање блиске борбе, прса у прса. При овоме су се показали као фанатици, крајње упорни, добри борци који одлично познају тешко планинско земљиште...

Несумњиво је да су комунисти веома жилав противник, коме је дорасла само јединица која је опремљена и наоружана свим потребама за вођење борбе у планинама и која је навикнута на највећа телесна напрезања“.

Неуспех Пете офанзиве и пораз у Бици на Сутјесци морао је да призна и командант Југоистока генерал фон Лер, који, у свом извештају о нашем пробоју обруча на Сутјесци, каже:

„7 СС дивизија упутила је своје батаљоне, које је извукла са свог фронта, преко Чемерна у помоћ 118 дивизији. И поред тих појачања и појачања од суседних дивизија, доведених по наређењу генерала Литерса, она је успела само то да образује фронт на реци Сутјесци. После тешких одбранбених борби с партизанима, који су упорно нападали, фронт је на крају пробијен“.

А за пробој фронта на комуникацији Фоча — Калиновик рекао је:

„У одлучној бици партизани су успели да изврше продор између Јелаче и Калиновика. Хитно су биле у том правцу упућене резерве 104 ловачке и 369 дивизије, које су у борбама прегажене. На тај начин успело је партизанима да измакну из обруча и повуку се према северу. Првобитни задатак — признаје даље фон Лер — да се на име ослободе немачке снаге, које су биле везане у Југославији, и

пошаљу на Источни фронт — уопште није постигнут, него напротив, било је потребно на крају акције довести нове немачке снаге и формирати нове немачке команде“ .

У току Народноослободилачког рата и социјалистичке револуције (1941—1945) наша највећа и најславнија битка је била Битка на Сутјесци. Ту је коначно доказано како су узалудни сви непријатељски покушаји да униште нашу Народноослободилачку војску и поробе наше народе. Јер: „Једна је ствар окупирати земљу, а друга покорити је“ (Наполеон).

Битка на Сутјесци је алем-камен бисерном низу витешких подвига наших славних партизана, прослављених у целом свету националним напорима и легендарним хероизмом; она је неугасиви светионик заточника слободе и правде за сва будућа поколења. То је велики празник и понос наше нације.

Битка на Сутјесци је златна страница наше и светске историје, као најлепши пример како се пожртвовано и неустрашиво гине за националне и човечанске идеале. Она ће вечито трептати у срцима будућих поколења као химна захвалности херојима са Сутјеске, чију ће племениту жртву чувати у сећању као највећу светињу.

Трновита стаза преко горостасних планина Сињајевине, Дурмитора, Маглића, Зеленгоре, Јахорине и Романије и преко дубоких кањона Таре, Пиве и Сутјеске — то је историски пут слободе; дивовска попришта: Вучево, Крекови, Доње Баре, Љубин Гроб, Кошута и Балиновац — то су величанствени споменици беспримерног хероизма; а крвава разбојишта у кланцима Сутјеске — то су југословенски Термопили.

Нека петнаестогодишњица Битке на Сутјесци, у којој је извојевана једна од најзначајнијих победа у целокупној историји наших народа, буде смотра наше снаге и нашег самопоуздања, нека у овим мутним временима буде и пријатељима и непријатељима најбољи доказ наше националне свести, јединства и незадрживог хода путевима прегалаштва ка сјајној будућности. Нека наш израз пијетета према знаним и незнаним херојима, који се жртвоваше за слободу и независност своје домовине, за социјалну правду и демократију, буде потстрек млађим поколењима да са истим пожртвовањем чувају нашу драгоцену тековину, социјалистичку републику Југославију, која је створена морем крви и брдима костију њених верних и храбрих синова.

Сви наши народи треба да буду вечито благодарни за ову велику победу славом овенчаном војсковођи маршалу Титу, његовим палим див-јунацима и свима преживелим борцима и руководиоцима, учесницима у овој величанственој епопеји наше историје.

Генерал-потпуковник **МИЛИНКО ЂУРОВИЋ**

БИТКА НА СУТЈЕСЦИ — ПРЕКРЕТНИЦА У НОР-у

Битка на Сутјесци је завршни дио јединствене кампање окупаторских и квислиншких снага, која траје од 20 јануара све до половине јуна 1943 године. Борбе наших јединица у том периоду имају посебан значај не само са гледишта постигнутих војних резултата него и политичких успјеха (организација и функционисање политичких и друштвених органа, Прво засиједање АВНОЈ-а и значај његових одлука). Оне су се одвијале на широкој територији почевши од Купе и Уне, па преко Западне и Централне Босне до Црне Горе и Санџака и натраг од Црне Горе до Источне Босне. Циљ ове кампање био је уништење језгра Народноослободилачке војске. То је била акутна потреба осовинских сила како са гледишта од наших снага угроженог окупаторског система у Југославији, тако и због утицаја који је имао наш Народноослободилачки рат на планове сила Осовине на главним фронтovima Европског и Афричког ратишта. Зато овај њихов подухват уствари претставља реакцију на успјехе које је наша војска постигла у читавој земљи, а посебно у Западној и Централној Босни, Далмацији и крајевима Хрватске (Лика, Кордун, Банија, Горски Котар, Славонија).

Појавом групе бригада са Врховним штабом половином 1942 године у Западној Босни настаје прелом у развоју Народноослободилачке борбе у тим крајевима. Оружани устанак добија све организованији и још масовнији карактер. Наше снаге имају широку иницијативу и изводе све замашније операције (напримјер Бихаћку), окупаторске и квислиншке снаге присиљене су да се стално појачавају, али су и поред тога у сталном узмаку пред офанзивним дејствима наших јединица.

Крајем 1942 године снаге Народноослободилачке војске нарастају на око 150.000 искусних бораца, формираних у 2 корпуса, 9 дивизија, 11 самосталних бригада и у широку мрежу партизанских одреда готово у свим крајевима Југославије. Ослобођена територија, која се протеже од Купе и Уне до Неретве и од Босне и Саве ка Јадрану, износи око 50.000 км². Окупаторска творевина тзв. Независна Држава Хрватска озбиљно је војнички и политички пољуљана, а четничке формације биле су присиљене да демаскирају своје право лице — сарадника окупатора. Наше јединице везују све већи број непријатељ-

ских снага¹⁾ и све успјешније ометају или спречавају коришћење материјалних и људских резерви за потребе осовинских сила на осталим фронтима противу других народа. Примјер Народноослободилачке борбе у Југославији и њени успјеси постају све привлачнија снага и узор за поробљене народе Европе којим путем треба поћи у борбу за ослобођење од фашистичке тираније.²⁾

То су били основни фактори и, нема сумње, довољно убједљиви и јаки да се њемачко-италијанско командовање, под непосредним Хитлеровим руководством, морало позабавити питањем ослободилачке борбе Југославије. Поред непосредне опасности коју је оружани устанак имао за читав окупациони систем и његове интересе у нашој земљи, он постаје још и већа потенцијална опасност с обзиром на развој догађаја на Источном фронту и у Африци. Јер, таква једна борбена снага у дубокој позадини „Европске тврђаве“, која везује све бројније снаге и наноси све снажније ударце окупаторским и квислиншким снагама, са тенденцијом сталног јачања природно је морала изазвати реакцију. То су били разлози што је њемачко-италијанско командовање одлучило да предузме своју Четврту, а касније и Пету офанзиву противу наших снага, са циљем да их уништи и тиме отклони опасност коју су оне претстављале.

Треба напоменути да окупатори — иако су у цјелини сагледали потенцијалну опасност која им пријети од Народноослободилачке борбе у Југославији и предузели све мјере које су им стајале на расположењу — нијесу били у стању и да сагледају снагу наше револуционарне армије, њену ударну снагу и неуништивост, што су каснији догађаји и потврдили. Четврта непријатељска офанзива (план „Вајс“ 1 и 2 и „Вајс“ 3), која је била срачуната на муњевито уништење наших главних снага на територији Хрватске, Западне и Централне Босне, потпуно је крахирала форсирањем Главне оперативне групе Врховног штаба и Централне болнице преко Неретве почетком марта 1943 године.

Умјесто остварења плана њемачког командовања у овој офанзиви, ситуација је добила још оштрији и акутнији вид. Наиме, у

¹⁾ Око 666.000 војника (од тога око 400.000 италијанских, око 150.000 њемачких, око 75.000 бугарских и 25.000 мађарских трупа, поред бројних квислиншких снага. У току 1942 непријатељ је имао око 52.000 погинулих, поред много већег броја рањених и великих губитака у оружју и другом материјалу. (Историски атлас Ослободилачког рата народа Југославије 1941—1945. Издање Војноисториског института ЈНА, 1952.)

²⁾ „Југословени су својом борбом стекли признање и дивљење свих слободољубивих људи, они су уништавали комуникације, бацали у ваздух возове, разарали окупаторске пруге. Они су за своју земљу приковали многе њемачке снаге. Сада они добијају рат. Храбра земља Срба, Хрвата и Словенаца биће блистав симбол генерацијама и генерацијама свих слободољубивих народа свијета“ (подвукао М.Ђ.) — Џејмс Девис, сенатор, члан Сенатског комитета САД за спољне послове у чланку под насловом „Амерички сенатори о Југославији“, који је објављен у „Гласнику Уједињених нација“ од 1 априла 1944 године.

„Срчани патриоти Југославије! Ваша борба за слободу и независност домовине служи свим народима Европе као пример који их одушевљава...“ Једна од парола ЦК СКП (б) поводом 26-то годишњице Црвене армије.

првом дијелу кампање (Четвртој непријатељској офанзиви) још више се испољила снага и оперативна способност наших јединица. Тада је и формирана Главна оперативна група која је форсирањем Неретве преузела иницијативу у своје руке, разбила крупне четничке формације, почетком априла форсирала Дрину и широким фронтом избила у сјеверне крајеве Херцеговине, Црне Горе и Санџак. Избијањем на просторију гдје је у другој половини 1941 и првој половини 1942 године оружани устанак имао општенародни карактер, гдје су симпатије маса за Народноослободилачку борбу биле врло развијене и политички утицај Комунистичке партије веома јак — и поред тога што је устанак био привремено угушен дејствима окупаторско-четничких снага у Трећој непријатељској офанзиви и страшним терором окупаторско-четничких власти — створени су веома повољни услови за масован прилив бораца (који су већ имали једногодишње искуство у оружаном борби против окупатора), не само за поуну јединица Главне оперативне групе, већ и за формирање нових јединица — бригада и одреда. Тај процес је већ био отпочео. Прилив нових бораца био је из дана у дан све већи. Оружани устанак почиње да се све снажније осјећа и на неослобођеној територији Црне Горе, Санџака и Херцеговине, док је послије разбијања четника на Неретви код четничких елемената и осталих квислинга завладала права паника. Италијанске снаге, са своје стране, у таквим условима отпочињу да утврђују гарнизоне у градовима и да се оријентишу на одбрану приморске обале.

Сам положај Главне оперативне групе постаје врло осјетљив за окупатора. Она је са те територије могла брзо, према развоју ситуације, да пренесе оружани устанак у Србију и да угрози стратегику комуникацију Београд — Солун и значајне изворе сировина у том дијелу земље, као што су Трепча и други рудници. Осим тога, њен положај је био врло повољан за ефикасну интервенцију и брзо оперативно садејство у позадини у случају искрцавања Савезника у Грчкој или било на ком другом мјесту Балканског Полуострва јужно од ушћа Неретве. Врховни штаб је био развио интензивне припреме за уређење операциске просторије као и друге припреме у циљу предвиђених офанзивних дејстава у правцу истока. Према томе, биланс првог дијела окупаторске кампање против наших снага био је: умјесто рјешења кризе — она за непријатеља постаје још акутнија, непосреднија и озбиљнија. Ако томе додамо оперативне могућности које су испољиле јединице Главне оперативне групе у борбама у току Четврте непријатељске офанзиве онда је непријатељско командовање утолико више морало да се поново позабави ситуацијом која је настала завршетком првог дијела кампање противу наших снага.

Оцјењујући реално опасност од постојања Главне оперативне групе на таквом повољном положају, у вези са развојем догађаја на осталим ратиштима, њемачко командовање, одмах по слому своје Четврте офанзиве, с обзиром на развој догађаја на Источном фронту (уништење Паулусове армије код Стаљинграда) и на непосредну опа-

снос од стварања новог фронта на Балканском Полуострву коју је наговјештавала побједа Савезника код Ел Аламејна у Африци,³⁾ припрема и планира нову операцију (која ће бити завршни дио кампање која је отпочела 20 јануара 1943 године), јер је опасност од развоја Народноослободилачке борбе, а посебно Главне оперативне групе, постајала све акутнија и актуелнија. Планирајући брзо уништење наших главних снага са Врховним штабом, нацистичко командовање рачуна не само на стабилизацију окупационог система и несметано коришћење материјалних извора наше земље, већ и на извлачење знатних снага и њихово упућивање на источно и западно ратиште гдје се осјећа све већа потреба за новим снагама.³⁾ Осим тога, оно је у случају уништења главних снага Народноослободилачке војске могло да рачуна и на то да ће помоћу квислиншке власти створити извјестан број јединица које би се могле употребити противу других народа, поред мобилизације радне снаге, за којом се осјећала све већа потреба.

Због свих тих разлога њемачко комадовање се одлучује да предузме офанзиву много јачим и одабраним снагама са циљем да уништи Главну оперативну групу како би отклонило опасност коју је она претстављала за остварење његових планова за даље вођење рата. Оно је са правом могло да рачуна на веома повољне околности за успјех тога свога подухвата:

³⁾ „Имп्रेसионира и запањује колико је досада напредовала организација побуњеника (НОВ — примједба М.Ђ.). Сада је крајњи тренутак да уништимо побуну ако не желимо да се изложимо опасности да будемо нападнути с леђа у моменту једног искрцавања Англосаксонаца на Балкану...“ (Из поруке Хитлера Мусолинију, упућене крајем фебруара 1943 године. В. Зинцоне: Хитлер и Мусолини — писма и документи.)

⁴⁾ Непосредно пред почетак битке на Сутјесци наше снаге везивале су око 744.000 непријатељских војника, и то:

— њемачких окупаторских снага: 8 дивизија, 4 пјешадиска и 4 полицијска пука, 25 самосталних батаљона, разне друге мање јединице и ваздухопловство — укупно 194.000 војника;

— италијанских: 16 пјешадиских дивизија, дјелови 1 коњичке дивизије, 2 обалске бригаде, 18 батаљона и 7 дивизиона граничне страже, већи број разних батаљона, друге мање јединице, ваздухопловство и ратна морнарица. Укупно око 290.000 војника;

— бугарских: 5 дивизија, 1 коњичка и 2 граничне бригаде, поред других мањих јединица — укупно 75.000 војника;

— мађарских: дјелови 2 пјешадиске и 1 коњичке дивизије, 2 погранична отејека, 1 самосталан пук, помоћне јединице и ваздухопловство — укупно око 25.000 војника;

— квислиншке снаге: снаге НДХ: 7 дивизија, 15 бригада, 64 самостална батаљона, 6 жандармериских пукова, друге мање јединице, ваздухопловство и морнарица — укупно око 181.000 војника; — у Србији: Српска државна стража, Љотићев српски добровољачки корпус, четничке снаге Драже Михаиловића и руски заштитни корпус — укупно око 34.000 војника и у Словенији: Бијела гарда (МВАС) око 5.000 војника. (По подацима ВИИ ЈНА.)

1) Главна оперативна група, оптерећена Централном болницом⁵⁾ и дуготрајним борбама од Западне Босне до Црне Горе, била је до те мјере исцрпена да је за њене јединице које су претрпјеле озбиљне губитке био неопходно потребан бар краћи предах за одмор и попуну.

2) Поред одмора, попуне и сређивања јединица, Главној оперативној групи је било неопходно извјесно вријеме за уређење оперативне основе за планирана офанзивна дејства у правцу истока. Требало је претходно очистити од окупатора и четника долину Лима узводно од Бијелог Поља до Чакора, ослободити Колашин и Мојковац, политички и организациски учврстити ослобођену територију, развити и учврстити мрежу органа народноослободилачке власти и других друштвених политичких органа, створити територијалне јединице за обезбјеђење слободне територије итд. С друге стране, њемачко командовање рачуна на могућности изненађења Главне оперативне групе и зато, у највећој тајности од Италијана и квислиншких снага, припрема и планира ову операцију у циљу постизања оперативног изненађења, у чему је и успјело.⁶⁾

3) Главна оперативна група налазила се на веома испресијецаном планинском терену, са надморском висином и до 2.500 м и висинским разликама од 1.000 до 1.500 м, веома неподесном за брзо маневровање по унутарњим оперативним правцима.

4) Кружна комуникација око територије на којој се налазила Главна оперативна група, са које су непријатељске снаге и отпочеле офанзиву, била је веома подесна за брзо прегруписивање непријатељских снага према развоју ситуације, као и довођење снага из дубине у случају потребе. То је свакако била једна од веома повољних околности за планирана дејства противу јединица Главне оперативне групе.

5) Тешкоће снабдијевања на сиромашном и крајње исцрпеном терену биле су веома неповољна околност за наше снаге. Због тога је окупатор приликом планирања своје операције и рачунао на тај фактор који му је ишао у прилог, настојећи да што прије отпочне офанзиву, тј. прије но што би наше јединице биле у стању да прошире слободну територију и створе повољније услове за живот и снабдијевање.

6) Оптерећеност болницом озбиљно је спутавала маневарску способност Главне оперативне групе, тако да је непријатељско командовање настојало да искористи и ту околност прије него што ова група створи услове за отклањање те тешкоће.

⁵⁾ Око 4.000 рањеника и тифусних болесника којима је требало дуже времена за лијечење и опоравак. Зато је требало створити стабилнију слободну територију и потребне услове за лијечење и исхрану.

⁶⁾ Офанзива је почела 15 маја, а Врховни штаб је, због помањкања података, тек 18/19 маја дошао до закључка о обиму и циљевима непријатељског подухвата. Почетак офанзиве затиче Главну оперативну групу у фази дејстава и политичко-организационих мјера за проширење и уређење оперативне основе за планирана офанзивна дејства у правцу истока.

7) Распоред наших јединица у вријеме отпочињања офанзиве био је подешен за офанзивна дејства у правцу истока, тако да је требало читав борбени поредак прилагодити захтјевима борбе у оперативном окружењу у складу са одлуком Врховног штаба за пробој у правцу Босне. То је тражило одговарајуће вријеме које је ишло у прилог непријатељу.

8) Пошто је наше командовање тежило да сачека најављени долазак енглеске војне мисије (који је имао велики војно-политички значај за даљи развој Народноослободилачке борбе), изгубљено је неколико дана до њеног спуштања на аеродром у Негобуђу, ноћу 27/28 маја.

9) Ако свему напред реченом додамо и за нас веома неповољан однос снага, онда је њемачко командовање, војнички гледано, заиста са правом и сигурношћу могло да рачуна на потпун успјех ове своје операције. Оно је припремило 117.000 војника⁷⁾ против 15.500, колико је било бројно стање Главне оперативне групе у вријеме отпочињања непријатељске офанзиве.⁸⁾

У таквим, веома неповољним условима по наше снаге, 15 маја 1943 године отпочело је извођење плана „Шварц“, код нас познатог као Пета непријатељска офанзива. Тада је Врховни штаб несумњиво имао да рјешава многа питања и да се бори с таквим тешкоћама у каквим се наше снаге догле нису налазиле и у каквим се можда није нашла било која армија у историји ратовања а да битку — иако уз велике губитке — побједоносно ријеша, као што је то успјела да оствари Главна оперативна група, да истовремено непријатељу нанесе осјетне губитке и да на тај начин у потпуности осујети остварење непријатељског плана.⁹⁾

У времену када је већ отпочела офанзива требало је разријешити низ веома противрјечних захтјева за излаз из ситуације у којој се нашла Главна оперативна група: захтјеву што бржег пробоја из окружења супротставили су се: могућности спасавања рањеника, наша схватања, моралне обавезе и наш однос према рањеницима, што је са своје стране излагало опасности уништења ових наших снага за које је у највећој мјери била повезана судбина Ослободилачког рата и Народне револуције; захтјеву пробоја у правцу Босне супротстављао се фактор времена за прегрупацију наших снага и окретање

⁷⁾ Поред ових снага биле су предвиђене у резерви још 117 ловачка дивизија у рејону Сарајево — Вишеград и 373 дивизија у рејону Травник — Коњиц.

⁸⁾ Не рачунајући рањенике и болеснике Централне болнице, јер се они не могу сматрати борбеном снагом; штавише, један дио борбених снага морао се ангажовати за њихово непосредно обезбјеђење.

⁹⁾ „Наше трупе претрпјеле су осетне губитке, а највише 118 ловачка дивизија. Укупан број погинулих, колико се могу сјетити, износио је 3.500“. (Јер, изјава у заробљеништву, архив ВИИ, докуменат бр. 12/1а, к. 20.) По сопственом признању губици непријатеља само у погинулим у овим борбама износе 3.134. У званичним њемачким извјештајима се констатује: „118 и 369 легионарска дивизија су прегажене од јединица Народноослободилачке војске“. Према нашим подацима укупни непријатељски губици су износили не мање од 7.000 избачених из строја.

борбеног поретка који је био усмјерен у правцу истока према плану продора у правцу Србије и Косова; пробој из окружења у правцу запада тражио је одлагање за дуже вријеме преношења тежишта оружане борбе у Србију, а постојао је и низ других веома замршених околности, као што су изразито тешка исхрана јединица, чекање енглеске војне мисије итд.

Цијенећи тако замршен противрјечан сплет околности, Врховни штаб доноси одлуку о пробоју у правцу запада која је у потпуности одговарала ситуацији. Пробој у овом правцу давао је изгледа да се у првом периоду оствари изненађење о правцу пробоја наших снага под условом њихове брзе прегрупације и активних дејстава мањим снагама у правцу истока. Оваква процјена показала се оправданом. Пробој у том правцу давао је изгледе за оперативно садејство и прихват од стране наших снага из Босне. (У том циљу била је упућена 5 крајишка дивизија, али она није успјела да форсира Босну и да садејствује Главној оперативној групи.) По пробоју из обруча избија се на територију гдје Народноослободилачки покрет има масовну и активну подршку народних маса. Док су на правцу продора према истоку још увијек постојала јака упоришта четника и албанских квислинга и док је непријатељ на томе правцу имао више могућности за интервенцију новим снагама из Грчке и Бугарске, дотле Главна оперативна група није могла да рачуна на неки озбиљнији прихват у Јужној Србији. Осим тога, пробој наших снага у том правцу био је изузетно осјетљив за непријатеља, те се могло очекивати да би га са посебном упорношћу бранио.

У процесу борбе активним дејствима по унутрашњим оперативским правцима Врховни штаб постепено парира једно од значајних непријатељевих преимућстава — оперативно изненађење — које је остварио у току припрема и почетних дејстава, доводећи га у ситуацију да врши честе прегрупације снага и у забуну о правцу и мјесту пробоја Главне оперативне групе. На тај начин је Врховни штаб активним дејствима испитивао могућности и, према развоју ситуације, доносио одговарајуће одлуке о најпогоднијем мјесту и времену пробоја из непријатељског обруча.

Дубоки продор два батаљона 5 црногорске и једног батаљона 4 црногорске бригаде у непријатељску позадину у циљу обезбјеђења напада на Колашин и Мојковац, који је требало извршити 17/18 маја 1943 године, и уништење једног комплетног италијанског батаљона од око 700 људи код Биоча, и то баш у вријеме кад је отпочела непријатељска офанзива, доводи у забуну непријатеља о правцу пробоја наших снага из окружења. Због успјеха ове ударне групе батаљона, непријатељ рокира око 12 својих батаљона на тај правац, процјењујући ову крупну диверзију као правац нашег пробоја. На тај начин једна релативно снажна и бројна непријатељска групација остаје више дана пасивна и далеко од правца куда ће се пробијати наше снаге.

Упорна и активна одбрана 3 дивизије на правцу Никшића и 2 дивизије на Сињајевини у циљу обезбјеђења аеродрома за спуштање

енглеске војне мисије такође везује знатне снаге непријатеља, што ствара услове за прегрупацију осталих наших снага и њихово помијерање ка правцу пробоја.

Дејство групе бригада (1 и 2 пролетерска без два батаљона, 3 крајишка, 6 источnobосанска и Мајевичка), под командом Коче Поповића, од 22 до 26 маја на сектору Фоча — Челебић — Узлуп, и успјех који је тамо постигнут приморао је непријатеља да извуче знатне снаге са правца доњег тока Сутјеске за појачавање тога сектора на штету правца преко Вучева и Сутјеске којим ће се пробити Главна оперативна група. Пошто је у борбама 21 и 22 маја одбијен покушај 118 њемачке дивизије да избије на Вучево и отклоњена опасност прелаза код Тепаца на Тари, ова група добија задатак да отсијече непријатељске снаге у троуглу ушћа Таре у Дрину, заузме Фочу, форсира Дрину и тим правцем омогући пробој наших снага. Иако у врло оштрим и крвавим борбама, које је водила све до 26 маја, није успјела — усљед брзог појачавања непријатељских снага на том сектору, а посебно због појаве 369 дивизије у њен десни бок и позадину, правцем Градац — Церовци — Челебић — да форсира Дрину и отвори излаз нашим снагама из окружења, она је привукла на себе знатне непријатељске снаге и тиме је такође у знатној мјери умањила значај оперативног изненађења које је оно имало за први период офанзиве. Исто тако, противудар групе бригада (4 пролетерске црногорске, 7 крајишке и 10 херцеговачке) на правцу с. Изгори према 7 СС дивизији од 30/31 маја и успјех који је ова група постигла имали су крупан значај у парирању непријатељског почетног изненађења. Тај противудар отклонио је опасност за прелаз Пиве код Мратиња и чак указао на могућност пробоја обруча правцем Јаворак (Пивски) — с. Изгори — Зеленгора (жанд. ст.). Пошто је непријатељ због тог успјеха привукао знатне и свјеже снаге 1 и 2 јуна, Врховни штаб је одустао од пробоја тим правцем.

Изабацивање још 22 маја два батаљона 2 пролетерске на Вучево и ојачавање наших снага на Сутјесци у рејону Попов Мост — Тјентиште, који ће касније бити стално ојачавани према развоју ситуације, свједочи о томе да је Врховни штаб правилно и благовремено уочи значај Вучева за пробој из окружења. Но, то не значи да је Врховни штаб рачунао само на тај правац.

Општа карактеристика дејстава наших јединица које су се нашле у оперативном окружењу, као што се види, састојала се у активности на разним правцима по унутарњим боковима непријатељског обруча, што га је доводило у неизвјесност о мјесту пробоја наших снага и приморавало да врши честе прегрупације. И у следећим фазама битке карактеристика борби наших јединица била су непрекидна активна дејства и тражење најпогоднијег мјеста за пробој из окружења. „Ми смо, међутим — ма колико изгледало парадоксално то тврдити кад се односи на битку као ону на Сутјесци, гдје смо били у окружењу — у пркос огромној надмоћности непријатеља и свему осталом стално држали борбену иницијативу у

својим рукама“.¹⁰⁾ Ако се има у виду неподесност терена за брзе маневре, оптерећеност болницом и глад која је још од самог почетка била сталан пратилац наших снага, онда у том свијетлу треба и цијенити сав значај, издржљивости и упорности наших јединица, као и успјехе које су оне постизале у току једномјесечне неравне борбе.

Међутим, и поред свега тога, непријатељ је вишеструко надмоћним снагама, уз масовну подршку артиљерије и авијације (дневно је било и по 70—90 авиополета), постепено потискивао наше снаге, тако да се могућност пробоја на запад 3 јуна свела само на правац преко Вучева, Тјентишта и даље преко Зеленгоре. У таквој ситуацији Врховни штаб овога дана доноси одлуку за подјелу групе у два дијела и пробој у дивергентним правцима, и то Прва група (Прва и Друга пролетерска дивизија и 6 источnobосанска и Мајевачка бригада, у правцу преко Сутјеске и Зеленгоре, а Друга група (3 и 7 банијска дивизија са рањеницима), према развоју ситуације, у правцу Санцака, Сињајевине или планине Голије. Ова одлука је израз напете и крајње тешке ситуације и тражења рјешења у развлачењу непријатељског обруча како би се створили услови за спасавање рањеника везивањем што већих непријатељских снага дејствима Прве групе, на чијем је правцу већ у то вријеме била оријентисана главнина непријатељских снага.

Од 3 до 15 јуна борба постаје све жешћа, на живот и смрт, а њен исход све неодређенији и неизвјеснији. Покушај Друге групе да се 5 јуна пробије преко Таре у правцу Санцака није успио. На правцу пробоја Друге групе налазиле су се бројне непријатељске снаге (4 ловачка домобранска бригада и италијанска дивизија „Тауриненсе“ на десној обали Таре, на отсјеку Тара — Дурмитор — Пива: група „Лудвигер“, 1 брдска дивизија и 61 бугарски пук, а на лијевој обали Комарнице и према с. Изгори: италијанска дивизија „Ферара“ и дијелови 7 СС дивизије). Међутим, руководство Друге групе, ни после првог неуспјешног покушаја форсирања, није учило да се овако бројне непријатељске снаге налазе према њој, и то у веома повољним земљишним условима за дејство против наших снага, па да дође до закључка да је пробој у предвиђеном правцу немогућ. То је било утолико убједљивије што је по одлуци Врховног штаба од 6 маја 7 банијска дивизија већ била у покрету за Првом групом, тако да је остала само 3 дивизија са Централном болницом. Треба имати у виду да је по наређењу Врховног штаба од 6 јуна увече (неки сматрају 7 јуна) обустављен покрет 3 дивизије и рањеника и стављено јој у задатак да поново покуша пробој у правцу Санцака и Црне Горе зато што се ситуација на правцу пробоја Прве групе била компликовала (Кошур незаузет, тешка ситуација на Барама, непријатељске снаге избијају на Маглић и Волујак итд.). Међутим, и поред тога наређења, руководство је — имајући у виду ситуацију и снаге непријатеља у правцу

¹⁰⁾ Коча Поповић, „Побједа на Сутјесци — дјело свих јединица које су учествовале у бици“, „Сутјеска“, зборник радова, издање ВИЗ ЈНА „Војно дело“, Београд, 1958.

Санцака — требало да увиди те околности и прими на себе одговорност за покрет и пробој правцем за Првом групом. Јер, ако се имају у виду бројно стање 3 дивизије и исцрпеност људства у заштитничким борбама, оптерећеност рањеницима, однос снага и сви остали фактори, изгледа ми да је одлука о покрету за Првом групом једино давала бар неке изгледе на успјех.

Да је руководство Друге групе тако поступило сматрам да би исход за 3 дивизију и рањенике свакако био повољнији него што је настао послје још једног покушаја (8 јуна) да се преко Таре пробију у правцу Санцака. Разумљиво, тај се покушај показао немогућ, а тиме се изгубило 2 дана у најкритичнијем моменту коришћења правца преко Вучева, Тјентишта и Зеленгоре и даље правцем пробоја за Првом групом. То потврђује и продор тим правцем 7 дивизије која је, додуше, у послједњем моменту прешла преко Сутјеске, тј. у вријеме када још није био склопљен непријатељски обруч на том дијелу фронта.

С друге стране, без обзира на заиста неопходну потребу да се 10 јуна на Вучеву обезбиједи 3 дивизији и Централној болници макар неколико часова предаха послје изласка из кањона Шиве, ипак изгледа да би било боље да је учињен крајњи напор да овога дана крену ка Сутјесци како би је форсирале прије но што су Њемци могли организовати и учврстити своје положаје на њеној супротној обали. Ово утолико прије што их је непријатељско ваздухопловство било открило и читавог дана тукло на висоравни Вучева.

Али 3 дивизија је и у тако изузетно тешкој ситуацији, поред тога што је до крајњих људских могућности учинила све и херојски се жртвовала за спас рањеника, одиграла значајну улогу у односу на Прву групу, с обзиром на снаге које је за себе везивала. Она је показала изванредне борбене квалитете, хероизам и пожртвовање које такоређи превазилазе границе људске моћи.

Као позитиван и поучан примјер стваралачке иницијативе и преузимања одговорности у духу настале ситуације може послужити поступак Штаба Прве пролетерске дивизије, који је 9 јуна самоиницијативно донио одлуку и извршио пробој непријатељског обруча на Балиновцу, што је имало одлучујућег утицаја за даљи пробој Оперативне групе преко Зеленгоре и комуникације Калиновик — Фоча.

Одговор на питање зашто се Врховни штаб упустио у тако дуготрајну — једномјесечну борбу, под тако изузетно тешким условима и са тако надмоћнијим противником, једноставан је и треба га тражити у односу Врховног штаба према рањеницима, јер је свака замисао морала бити повезана и усклађена са задатком спасавања рањеника. Због тога и нису могле бити искоришћене маневарске способности борбених јединица за брзи пробој и излазак из окружења. Из тих разлога је и дошло до такве динамике и жестоких борби наших јединица, нарочито од 3 до 15 јуна када су борбе попримиле најкрвавији карактер и ушле у одлучну фазу.

Има извјесних мишљења да је тако чврсто везивање оперативних јединица за судбину рањеника можда било круто и сувише ри-

скантно. Међутим, ако се имају у виду карактер нашег рата, циљеви борбе и значај моралног фактора, а надасве однос који је владао и који је његован у нашим јединицама, онда је једино разумљив и једино исправан такав однос и такав карактер битке, на који се оријентисао Врховни штаб у тој ситуацији. Што се и у таквом односу снага и у таквим условима Главна оперативна група могла пробити из окружења и на тај начин осујетити план непријатеља, има се захвалити у првом реду изузетној упорности, издржљивости и другим особинама бораца какав је био састав јединица Оперативне групе у овој бици. А такве особине наших бораца створене су на бази дубоко људских и другарских односа који су владали међу људима, а нарочито према рањеницима.

Хероизам јединица 4 пролетерске, 10 херцеговачке и 7 крајишке бригаде на Пивском Јаворку и Брљеву, испољен у борби са вишеструко надмоћним непријатељем, који је 2 и 3 јуна убацивао све веће и веће снаге да онемогући прелаз нашим јединицама преко Пиве код Мратиња, само је један од многих свијетлих примјера хероизма, пожртвовања и упорности наших јединица.

Диван је примјер хероизма и упорности 2 далматинске бригаде на Г. и Д. Барама, која је 6, 7 и 8 јуна имала задатак да одржи и одржала те положаје и на тај начин омогућила коришћење правца преко Тјентишта и Крекова ка Зеленгори и даље према Источној Босни. Порука са партиског састанка 2 батаљона штабу ове бригаде са тих положаја да је батаљон изгубио пола свога састава у дотадашњим борбама, али да на батаљон може рачунати као да је у пуном саставу, импресивно дјелује, утолико више када се имају у виду глад, суров терен и десетострука надмоћност коју је непријатељ имао против 2 далматинске бригаде.

Подвизи 40 бораца 2 чете 3 батаљона 4 пролетерске бригаде на Љубином Гробу и 2 пролетерске на Кошуту 10 јуна остаће у памћењу њихових другова и читавог нашег народа као примјер високе свијести, хероизма и пожртвовања.

Незадрживи налет 1 пролетерске и пробој непријатељског обруча на Балиновцу, који је извршен на иницијативу Штаба 1 пролетерске дивизије, израз је високе свијести и хероизма јединица, као и смјелости и самосталности руководства у доношењу одлука према насталој ситуацији, што је као посебна врлина његовано у нашем НОР-у.

Херојски јуриши 3 дивизије 13 јуна на непријатељски обруч у циљу спасавања рањених другова израз је племенитих и другарских осјећања бораца и руководилаца који су схватили суштину и циљеве наше борбе за слободу свога народа и бољег и напреднијег друштва. У првом јуришу на челу своје дивизије пао је погођен у чело и њен славни командант, легендарни јунак нашег Народноослободилачког рата — Сава Ковачевић. Нема примјера у историји да мање од 1.800 бораца — колико је било бројно стање 3 дивизије у том моменту — тражи рјешење у пробоју обруча који је сачињавало око 40.000 непријатељских војника, а да се притом и не помисли на капитулацију и

предају, па ни онда када је дивизија изгубила половину свога бројног стања и када је била разбијена у више пута поновљеним херојским јуришима на њемачке ровове. Ни тада остаци дивизије — групе и појединци — нису тражили рјешење у предаји, већ су се кроз густе редове непријатеља пробијали из обруча да би они који су успјели да се пробију одмах поново ступили у борбу против окупаторских и квислиншких формација.

У таквом моралном фактору, који је произилазио из свијести бораца и руководилаца, у првом реду треба тражити разлоге што је Главна оперативна група — иако уз натчовјечанске напоре и огромне губитке¹¹⁾ — могла да извојује такву величанствену побједу какву је извојевала Главна оперативна група пробојем из непријатељског обруча и да одмах послије тога предузме офанзивна дејства у Источној Босни, да ослободи Олово, Кладањ, Сребрницу и друга мјеста и да приступи попуњавању новим борцима проређених редова својих јединица.

Иако је непријатељско командовање послије побједе у бици на Неретви дошло до приближно тачних података о оперативним могућностима наших снага, оно ипак још није било у стању да схвати карактер снаге и могућности једне револуционарне армије, каква је била наша, и да су наше снаге неуништивне.¹²⁾ Зато се и одлучује да поведе још једну — Пету по реду — али и посљедњу офанзиву са претензијом да уништи Главну оперативну групу, која је по ударности и кадровском саставу стварно претстављала језгро Народноослободилачке војске. Оно у припреми за ову офанзиву користи тешко плаћена искуства у дотадашњим борбама и офанзивама. То се посебно огледа у обезбјеђењу бројне надмоћности (7,5 : 1), и то одабраних трупа, у тајности припрема, избору мјеста и времена за офанзиву, обезбјеђењу масовне и сталне подршке авијације и артиљерије итд. Једном ријечи, непријатељско командовање је сматрало да је обезбиједило све што се војничком рачуницом може предвидјети за потпун успјех подухвата против ових наших снага. Али оно, природно, својом рачуницом није могло обухватити и оцијенити прави значај снаге воље, упорности, издржљивости, хероизма и револуционарног надахнућа бораца и руководилаца наших јединица са којима ће се сударати у тридесетодневној бици на Сутјесци, а баш у тим немјерљивим квалитетима

¹¹⁾ О нашим губицима нема тачних података, а према досадашњим студијама и прикупљеним подацима цијени се да смо у овој бици изгубили око 8.000 бораца од којих највише из 3 дивизије, рањеника и болесника Централне болнице.

¹²⁾ „Југословенски партизани својом несечином борбом испливали су на површину као главна војничка и политичка сила која ослобађа Југославију испод јарма окупатора... Партизанска војска Југославије данас је већ толико моћна да она влада државом и држи фронт дуг стотину миља. Она води немилосрдну и пожртвовану борбу противу окупатора и његових слугу. У тој борби она уништава целе колоне непријатељских тенкова, оклопних кола, моторизоване пешадије.“ („Помрачење Драже Михаиловића — југословенски партизани су испливали на површину“, „Тајм“ (Амерички часопис) од децембра 1942 године).

наших јединица и командовања треба тражити основни извор наше побједи и разлог краха и овог непријатељског покушаја.¹³⁾ Сви остали разлози, грешке и пропусти њемачког командовања у току операције нијесу од одлучујућег значаја за исход битке. Напокон, они су били неминовни и условљени надмоћношћу нашег командовања у руковођењу борбама (посебно надмоћношћу револуционарног борца задојеног племенитим циљевима борбе над борцем освајача) и нашом одговарајућом тактиком. Квалитети наших бораца и руководилаца омогућавали су нашем командовању не само да парира непријатељска преимућства већ и да брзо учоава и исправља властите грешке које би се појавиле у току борбе.

Најзад је и њемачко командовање, послјије ове битке, морало да одустане од дотадашњих претензија за уништењем наших снага, сводећи у будуће своје планове и дејства на ограничене циљеве, углавном одбранбеног карактера, и да призна високе борбене квалитете наших јединица и нашег командовања.¹⁴⁾

Побједа у бици на Сутјесци означава прекретницу у односима западних Савезника према Народноослободилачкој борби наших народа. Послије битке на Њеретви, посебно послјије ове побједи, више није било могуће прикривати стварно стање у Југославији и резултате Народноослободилачке војске у оружаном борби противу окупатора приписивати квислингу Дражи Михаиловићу. Славном побједом у бици на Сутјесци долази до заслужене афирмације и признања од стране Савезника Народноослободилачкој борби наших народа и нашој војсци под Титовим руководством као јединој снази која је водила и води борбу противу фашистичких окупатора.¹⁵⁾

¹³⁾ Цијенећи исход битке на Сутјесци, Лер каже: „Првобитни задатак да се ослобде њемачке снаге које су биле везане у Југославији и пошаљу на Источни фронт опште није постигнут, него напротив било је потребно на крају акције довести нове њемачке снаге и команде“. (Изјава у заробљеништву, архив ВИИ ЈНА, документа 12/1а, к. 20.)

¹⁴⁾ „Ток борбе је показао да су комунистичке снаге под Титовом командом одлично организоване, вјешто вођене и да располажу борбеним моралом који изазива чуђење. Непријатељско командовање било је изванредно покретно, такође и у одбрани активно.“

Карактеристични су били масовни напади прикупљеним снагама на једном месту, извођени при атмосферским приликама повољним за непријатеља (кад је немогућ рад авијације, и то тамо где наша артиљерија није могла добро да дејствује. *Комунистима је увијек полазило за руком да надокнаде свој недостатак тешког наоружања и да, користећи мрак, маглу и кишу дођу на отстојање блиске борбе, прса у прса* (подвукао М.Ђ.). При овоме су се показали као фанатични, крајње упорни, добри борци, који одлично познају тешко планинско земљиште.

... Несумњиво, комунисти су веома жилав противник коме је дорасла само јединица која је опремљена и наоружана свим потребама за вођење борбе у планинама и навикнута на највеће телесно напрезање“. Литерс, „Извјештај о борби и искуствима у подухвату“ „Шварц“ — Командно мјесто, 20 јуна 1943.

¹⁵⁾ „Крајем мјесеца обратио сам пажњу на питање да се добију што бољи резултати из локалног отпора према Осовини у Југославији. Пошто сам прикупио потребне податке, ја сам 23 јуна (1943 год. прим. М.Ђ.) у Даунинг Стриту, претседавао конференцији начелника штабова. У току дискусије истакао сам велику корист о давању што је могуће веће помоћи Југословенском противосо-

Побједом у бици на Неретви, посебно у бици на Сутјесци, Народноослободилачка војска је доказала да је у стању да успјешно води отсудне битке и операције са надмоћнијим непријатељским снагама и под најтежим условима. Тиме она постиже велики углед и добија заслужено признање не само од стране савезничког већ и од стране непријатељског командовања које је из пораза у овим биткама морало да извуче поуку и да се са више респекта односи према њој.¹⁶⁾

Битка на Сутјесци имала је огроман војни и морално-политички значај у читавој Југославији како на ослобођеној тако и на окупираној територији. Прилив нових бораца у наше јединице био је све већи, као резултат још већег повјерења наших народа у своју Ослободилачку армију, Комунистичку партију и њено руководство. Размах Ослободилачке борбе узима све шире размјере тако да смо спремно дочекали капитулацију Италије и могли предузети ефикасне мјере у циљу разоружавања италијанске војске у нашој земљи и друге мјере које су настале у вези са тим догађајем.

Послије свега пет мјесеци од завршетка битке на Сутјесци створени су услови за одржавање Другог засиједања АВНОЈ-а 29 новембра 1943 године, на коме су ударени темељи наше будуће социјалистичке заједнице равноправних народа и одато признање нашој Народноослободилачкој војсци и њеном Врховном команданту другу Титу за величанствене побједи у борби противу окупатора и народних издајника.

Сви ти огромни војни и политички успјеси тијесно су повезани са побједом у славној бици на Сутјесци. У таквим њеним позитивним

винском покрету (Народноослободилачком покрету — прим. М. Ђ.) који у овом рејону везује око 33 дивизије сила Осовине“ (Винстон Черчил, „Други светски рат“, свеска V, Затварање обруча, стр. 409 до 411.)

„Оне су (јединице Народноослободилачке војске — прим. М. Ђ.) у војничком погледу такве вредности за нас да их морамо подржавати до крајњих граница потчињавајући политичке обзире војничким“. Исто, стр. 414.

„Разлог зашто смо престали да снабдијевамо Михаиловића оружјем и помоћу врло је прост. Он се није борио са непријатељем, а осим тога неки (не неки него сви — прим. М. Ђ.) од његових потчињених направили су нагодбе са непријатељем.“ (Из говора претједника британске владе Черчила, одржаног 24 маја 1944 г. у Доњем дому, штампаног у „Гласнику Уједињених нација“ од 28 маја 1944 г.)

„Везани заједно тежњом за слободом, ови војници (припадници НОВ — прим. М. Ђ.), без обзира што мисле идеолози о њима и њиховим вођама, као што је признао и претседник Черчил, имају више према себи непријатељских дивизија него Пета и Осма армија у Италији“. Г. Л. Сулцбергер, „Југословени привржени Титу због његове витешке и тешке борбе“, „Њујорк Тајмс“ од 22 децембра 1943 год.

¹⁶⁾ „Пробојом преко Зеленгоре и Миљевине Њемци су били изиграни“, Извјештај 6 италијанског армијског корпуса од 14 јуна 1943 г. (Зборник докумената Народноослободилачког рата, том III, књига 5, док. 212.)

„Партизански рат (у Југославији — прим. М. Ђ.) уздигао се до карактеристичног феномена Другог свјетског рата“... „У повијести посљедњег вијека нема таквих примјера. Никада, међутим, кас у недавном сукобу, партизански рат није примио тако широке размјере и тако нове облике“. Ђузепе Анђелини, „Логорске ватре у Хрватској“, стр. 311.

посљедицама изражава се сав значај и прекретница коју је она имала за даљи ток Ослободилачког рата и Народне револуције.

Пробој из оперативног окружења наших јединица послије једномјесечних крвавих исцрпљујућих даноноћних борби у таквим неповољним условима односа снага, систематске глади, изванредно тешких земљишних услова за маневровање по унутрашњим операциским правцима, оптерећених рањеницима и болесницима, без икаквог оперативног садејства споља, у дубокој позадини непријатеља, тј. у условима стратегиског окружења, свакако је јединствен примјер у историји ратовања. Зато је битка на Сутјесци не само израз и синтеза хероизма, упорности, издржљивости, другарства и иницијативе наше Народноослободилачке војске већ и веома изразит, поучан и садржајан примјер за изучавање искустава ратне вјештине, не само за наше већ и за све народе који се боре за слободу, независност, за равноправне односе међу народима и за одржавање мира у свијету.

Свакако је од посебног значаја и интереса изучавање елемената морално-политичког фактора који су, заједно узети, имали одлучујући утицај на карактер борбених дејстава и сам исход битке.

... „План непријатеља да уништи нашу стратегиску групу опет се разбио на грудима наших пролетерских и ударних дивизија и бригада. Ову битку треба да изучавају наши млади војни кадрови, јер је она класичан примјер упорности, херојства и умјешности наше Ослободилачке народне револуционарне армије“.¹⁷⁾

... „Изддржали смо огромне напоре, у којима су синови наших народа показали таква нечувена јунаштва и самоодрицања, са којима ће се вјековима поносити покољења наших народа“.¹⁸⁾

... „Такву војску могла је васпитати само Комунистичка партија“.¹⁹⁾

¹⁷⁾ Јосип Броз-Тито, „Борба за социјалистичку демократију“, књига V, „Култура“, Београд, 1953, стр. 519.

¹⁸⁾ Јосип Броз-Тито, „Борба за ослобођење Југославије 1941—1945“ књига I, „Култура“, 1947, Београд, стр. 172.

¹⁹⁾ Јосип Броз-Тито, „Изградња нове Југославије“, „Култура“, Београд, 1950, књига III, стр. 372.

КАРАКТЕРИСТИКЕ ОПЕРАТИВНИХ ПОСТУПАКА НОВ У ПЕТОЈ ОФАНЗИВИ

На југословенском ратишту у току Другог светског рата владали су у много чему специфични односи. Народноослободилачка војска, која се рађала у процесу оружаног устанка, изградила је на неким основним елементима партизанске тактике такав метод ратовања који јој је осигурао, упркос бројне и техничке инфериорности, стратегиску иницијативу. То показује и јасна и недвосмислена оријентација Прве групе бригада на покретно маневарско ратовање, при чему је захтјев да снаге буду оперативно слободне и способне да концентрацијом постигну потребну надмоћност на изабраном правцу увијек доминирао над захтјевом да се по сваку цијену очувају једном освојене позиције. Захваљујући таквој оријентацији што се више бригада, дивизија и корпуса стварало, Народноослободилачка војска је имала све више могућности да бројно јачој окупационој армији, али распарчаној и везаној ради чувања многобројних политичких, привредних и војних позиција, намеће и по размјерама, и по времену, и по облицима такве борбе у којима ће себи обезбједити основне предности.

Када су поједине групације НОВ офанзивним дејствима озбиљно угрожавале битне интересе окупатора, овај је био принуђен да концентрише снаге и да предузима офанзиве. Мада су све те офанзиве мотивисане рјешеношћу да се поједине групације НОВ униште, ипак се, према ономе што се њима постизало, радило првенствено о парирању њихових успјеха и, утолико, о противофанзивама.

И по поступцима које су у тим својим офанзивама примјењивале, мада то никада јавно нису признале, силе Осовине водиле су у Југославији још од 1941 године прави, велики рат. Оне су од самог почетка ангажовале јединице оперативне војске — дивизије, корпусе и армије — које су, предузимајући офанзивне операције, настојале да противнику наметну рјешавајуће борбе у којима ће доћи до изражаја њихова бројна и техничка преимућства. Замисао операције редовно је била прожета тежњом да се снаге НОВ окруже и униште примјеном тактичких поступака углавном фронталног карактера.

У таквим условима војно руководство НОВ тежило је да предузимањем мјера и примјеном одговарајућих поступака сачува иницијативу и слободу акције и да не прими наметнуту фронталну борбу. Али, та настојања нису могла бити реализована примјеном овјешталог

партизанског принципа „ишчезавања“. Иза НОВ и појединих њених групација постојала је организована позадина — постојала је слободна територија са државном организацијом која је, као и у сваком рату, претстављала базу за његово вођење — базу са људским и материјалним резервама, са болницама, магацинима, фабрикама, радионицама, мобилизацијским центрима, транспортом итд. — свим оним што је неопходно за вођење рата са далекосежним циљевима. О „ишчезавању“ са тако организоване територије није могло бити ни говора. Ако начелно није било могуће водити одлучне борбе за њену одбрану, било је неопходно задржати продоре непријатеља да би се осигурало вријеме за рјешавање низа проблема везаних за слободну територију — за припреме народа, његово склањање, спасавање његове имовине, за осигурање болница, магацина и многих других војних и цивилних установа. А затим, да би се реализовао принцип да „губитак једне територије мора значити добитак друге, још пространије“, било је нужно предузети потребне мјере за противофанзиву. Јер, изгубити једну територију а не створити другу, стварно би значило губити битке и трпити неуспјехе и у војном и у политичком погледу.

То је условљавало да се у Народноослободилачком рату заједно са офанзивом и нападном операцијом појави и дефанзива, односно одбранбена операција. С обзиром на истакнута настојања да се на сваки начин избјегне примање наметнуте борбе и да се сачува слобода акције и офанзивни дух дефанзиве НОВ, и њене одбранбене операције носе у себи низ специфичности. Исто тако, с обзиром на конкретне војно-политичке услове, различит је био степен ангажовања појединих групација НОВ у појединим дефанзивним кампањама. У том погледу, на основу изучавања ратне праксе, уочавамо неколико карактеристичних варијанти које се укратко могу изразити овако:

прво, доста примјера показује да су снаге НОВ својим маневарским, претежно активним, дејствима успјевале још у почетку да осујете план непријатељске офанзиве и преотму иницијативу од непријатеља, тако да су се те офанзиве завршавале противударима на главне непријатељске снаге или њиховим почесним разбијањем (примјери: прва фаза офанзивне операције у западној Босни у октобру 1942 године, офанзива „Браун“ у Славонији марта 1943 године, операција „Вајс-1“ у Лици фебруара 1943 године, операција „Драуфгенгер“ у Црној Гори јула 1944 године итд.);

друго, низ других примјера показује да су се поједине групације НОВ, пошто нису успјеле својим маневарским активним дејствима преотети иницијативу непријатељу, све више везивале за фронталну одбрану, примјењивале принцип задржавајуће одбране помоћним снагама да би главнином предузеле противофанзиву у циљу преношења тежишта на неку другу територију (карактеристичан примјер је противофанзива НОВ у Четвртој офанзиви) или принцип деконцентрације јединица у циљу прекидања оперативног контакта са главним непријатељским снагама и изласка из оперативног окружења (примјери: операције „Кугелблиц“ и „Шуештурм“ у источној Босни де-

цембра 1943 године, Дрварска операција мај-јун 1944 године, операција „Рибецал“ у Црној Гори и источној Босни августа 1944 године.);

и, најзад, треће, продужење борбе у оперативном окружењу и организација и извођење пробоја (примјери: битке на Неретви и Сутјесци у Четвртој и Петој офанзиви).

То значи да је, и поред јасно изражене тенденције да се не примају борбе под неповољним условима, тј. такве борбе у којима би концентрисане непријатељске снаге успјевале да развију своју иницијативу и постепено остварују идеју потискивања и окружавања појединих групација НОВ, ипак у пракси до тога долазило. Ток и резултати Пете офанзиве су за то најизразитији примјер. Чиме је то било условљено и због чега је Главна оперативна група била доведена у ситуацију да последице вишемјесечних даноноћних борби у току зиме и прољећа прими битку под изванредно неповољним околностима и да та битка добије рјешавајући карактер? Студија ситуације непосредно пред офанзиву и у њеном току показује да је то било условљено, на првом мјесту, сљедећим факторима:

Прво, присуство око 4.500 рањеника и болесника, од којих знатан број на носилима и коњима, до највишег степена било је несразмјерно бројном стању од око 14.500 бораца Главне оперативне групе. Искуство многобројних примјера из Народноослободилачког рата показује да је оптерећеност једне дивизије од 3—4.000 бораца болницом до 200 рањеника и болесника у условима непријатељске офанзиве била крајња граница са становишта очувања њених маневарских способности. То значи да би за једну групу од око 14.500 бораца болница до 1.000 рањеника и болесника већ негативно утицала на њене маневарске способности, тј. на могућност брзих покрета и маневара са циљем да се примјени једна од раније изложених варијанти — деконцентрација снага ради благовременог извлачења из оперативног окружења или задржавајуће борбе помоћним снагама ради предузимања противофанзиве главнином у другом правцу. Међутим, болница од 4.500 људи отежавала је такве могућности вишеструко или, боље речено, потпуно их паралисала. Питање се постављало тако: или напустити болницу или се увелико лишити маневарских способности, примити битку под неповољним условима и одлучно се борити за побједу. Прво, разумије се, није долазило у обзир. Преостало је да се одмах у првој фази покуша разбити намјера непријатеља да оствари окружење Групе и да се она, комбинацијом офанзивног дејства главнине и задржавајућих борби помоћних снага, благовремено извуче. Како тај покушај (пробој на правцу Фоче од 23 до 25 маја) није успио, Група је изгубила оперативну слободу и била принуђена да прими рјешавајућу битку да би спасла најприје болницу, а затим и саму себе.

Друго, Нијемци су у овој офанзиви постигли оперативно изненађење. Користећи се раније стеченим искуством, они су своју операцију „Шварц“ припремали у највећој тајности. Тако се догодило да су се у Врховном штабу сагледале намјере непријатеља тек пошто је операција отпочела и пошто су непријатељске снаге постигле прве

успјехе. То је знатно утицало на губљење оперативне иницијативе, с обзиром да је главнина Групе била оријентисана на исток са офанзивним намјерама, па је требало релативно много времена за њену регрупацију која је извођена под снажним притиском непријатеља на свим правцима.

Треће, кад је Група већ била принуђена да прими битку, изванредно неповољан однос снага био је одлучујући фактор који је утицао на то да битка прими рјешавајући карактер. 116.000 окупаторских војника у првој линији (а са трупима у непосредној позадини тај број се пењао на 150.000) према 14.500 бораца оптерећених са 4.500 рањеника и болесника претставља такав однос снага при коме би, са становишта уобичајених схватања, и помисао на вођење некакве уређене и организоване битке био апсурд. Исто онако као што је горе изложен примјер односа бројног стања болнице и Групе, која је њоме оптерећена, био неуобичајен и за услове Народноослободилачког рата, тако је исто и поменути однос снага био неуобичајен за многобројне офанзиве које је окупатор предузимао у НОР против појединих јединица и групација НОВ. Али тај бројни однос не изражава ни изблиза стварни однос снага у Петој офанзиви. На једној страни су биле одморне и брижљиво припремљене окупационе трупе, снабђеване свим борбеним и животним потребама и наоружане свим врстама оружја, а на другој изморене и физички исцрпене наше јединице, без довољно хране и муниције, наоружане лаким пјешадиским наоружањем итд. Код таквог односа снага, тежња да се већ у почетку парирају потези непријатеља и да се осигура иницијатива у циљу извлачења Групе, да би се избјегло примање рјешавајуће битке под неповољним условима, није могла бити реализована.

Четврто, планинско и красно земљиште, највећим дијелом открито и испресјецано дубоким кањонима ријека Пиве, Таре, Дрине, Сутјеске, Ћеотине, Комарнице, Сушице итд., до краја је отежавало покрет и маневар. Изванредна покретљивост лаких јединица НОВ и њихова способност за извођење брзе концентрације снага у циљу нашошења изненадних, енергичних и брзих удара на изабраном правцу била је, према томе, паралисана не само присуством гломазне болнице већ и таквим земљиштем. Због тога је већина маневара по унутрашњим правцима, који су обично осигуравали предности снагама НОВ, закашњавала у односу на маневре окупаторских снага по спољним правцима, јер су оне користиле расположиве рокадне комуникације за пребацивање својих трупа аутотранспортном. И тамо гдје је примјеном таквих маневара у почетку била остварена извјесна предност која би могла осигурати оперативну иницијативу на изабраном правцу (као на правцу Фоче од 21 до 24 маја, на Вучеву 30 маја, или на Сутјесци 6 јуна), окупаторске снаге су стизале да их својим противманеврима парирају (ангажовањем снага 118 дивизије на правцу Фоче после 23 маја, 7 СС и дјелова 118 дивизије ка Вучеву после 29 маја, 369 дивизије на Зеленгори после 6 јуна).

Пето, удаљеност Главне оперативне групе од свих јачих група-ција НОВ и њена потпуна оперативна изолованост били су фактор који је, такође, ванредно неповољно утицао на услове под којима је она морала водити борбе у Петој офанзиви. Никакве снаге нису могле бити споља непосредно ангажоване у растерећењу Групе и у олакшавању њеног дејства у току операције, што је играло значајну улогу у многим другим офанзивама (напримјер: у операцији „Вајс-1“ и Бици на Неретви у Четвртој офанзиви, дејству главнине НОВ у средњој и западној Босни за вријеме офанзиве у источној Босни у децембру 1943 године, у дејству Оперативне групе дивизија за вријеме офанзиве на снаге НОВ у југоисточној Србији крајем јула и почетком августа 1944 године итд.). Једини покушај са маневром 5 дивизије из средње Босне ка Зеленгори остао је без резултата.

Дјеловање свих тих фактора условило је да Пета офанзива прими физиономију рјешавајуће битке у којој су снаге НОВ биле принуђене да воде борбу у окружењу и изводе оперативни пробој под ванредно неповољним условима.

Погледајмо основне оперативне карактеристике ове битке са становишта поступка снага НОВ.

Већ из онога што је горе истакнуто, о мјерама у припремном периоду нема шта да се каже. Док је непријатељ брижљиво изводио припреме за офанзиву, снаге Главне оперативне групе дејствовале су у духу свога офанзивног плана и, сем неких мјера у западном Санџаку, гдје су Нијемци отпочели офанзивна дејства нешто раније, није ништа предузето у циљу припрема Групе за парирање претстојеће офанзиве. Али, то не значи да није дошло до извјесних измјена у односу на ону ситуацију када су дејства отпочела, а које нису ишле у прилог реализације њиховог плана. Те измјене биле су законити пратилац свих окупаторских офанзива, а биле су посљедица офанзивних дејстава снага НОВ, које су својим успјесима битно мјењале оперативну ситуацију и увелико чиниле план офанзиве нереалним (као што је, напримјер, случај и са операцијом „Вајс-1“, с обзиром на нови распоред 1, 2 и 3 дивизије НОВ). Што се Пете офанзиве тиче, овдје посебно треба истаћи дејства Ударне групе батаљона, која је у времену од 10 до 16 маја продором из Никшићке Жупе у Пипере разбила најприје четнике, а потом талијански 383 пук код Биоча, избацивши му из строја преко 700 људи. Удар је био тако снажан и изненадан, да су Нијемци стекли утисак да се снаге НОВ желе пробити у правцу Албаније, па је до 17 маја на тај правац пребачено око 12 пјешади-ских батаљона, који су тамо остали неактивни све до 21 маја, очекујући пробој главнине НОВ. Успјех Ударне групе батаљона, према томе, имао је посљедице оперативног карактера. Груписање снага на Биочу и извјесно ишчекивање да се ситуација разбистри негативно су се одразили на извођење почетне фазе офанзиве и значили су за снаге НОВ растерећење оперативног значаја. Исто тако, и упорно настојање Прве пролетерске дивизије да изврши продор кроз источни Санџак ка Колашину и Беранама у времену од 15 до 18 маја имало је зна-

чајне реперкусије на развој и почетна дејства њемачких снага на овоме правцу. Али те мјере нису имале такав карактер да би унијеле битне измјене у оперативну ситуацију, да би довеле до компромитовања офанзиве и учиниле је беспредметном, као што се то често у НОР догађало (колико су, на примјер, били нереални и план и циљ операције „Вајс-2“, која је планирана с обзиром на ситуацију крајем децембра 1942 и почетком јануара 1943 године, а која са ситуацијом када је отпочела (24 фебруара) није имала никакве везе).

Осамнаестог и деветнаестог маја, када су већ намјере непријатеља биле откривене, када су се испојила дејства његових снага на свим правцима и када су уочене размјере офанзиве, Врховни штаб је најприје извршио прилагођавање борбеног поретка Групе тако да се што ефикасније зауставе продори непријатеља како би се створили вријеме и простор за њено извлачење са просторије захваћене офанзивом. То је захтјевало извођење опсежне прегрупације и помјерања јединица по унутарњим операциским правцима. Конкретније, требало се из ранијег офанзивног распореда преоријентисати ради стварања услова за извођење одбранбене операције и активног противманевра. Зато је на источном дијелу обруча услиједило повлачење снага дубље на слободну територију (особито Прве пролетерске дивизије), како би се скраћивањем фронта што ефикасније затворили сви правци. Прва пролетерска бригада извучена је у резерву, а затим (21 маја) употребљена за парирање продора непријатељских снага веома осјетљивим правцем Фоча — Челебић — доњи ток Таре. Истовремено су извучени батаљони 2 пролетерске са правца од Никшића и упућени у састав своје бригаде ради ојачања Дринске оперативне групе. Седма крајишка бригада пребачена је са Сињајевине у Пивску Жупу да би ојачала снаге 10 херцеговачке бригаде на правцу Гацко — Пивска Жупа, који је, такође, имао крупан оперативан значај с обзиром на неопходност да се осигурају прелази преко кањона Пиве на њеном горњем и средњем току (Пивски Манастир, Крстац, Мратиње).

Повлачењем снага на гребен Сињајевине и ојачавањем јединица на поменутих најосјетљивијим оперативним правцима створени су основни предуслови да Група задржи чврстину и јединство свога борбеног поретка и да буде способна за извођење одбранбене операције за добитак у времену и простору ради припрема и извођења извлачења из окружења.

Али све те мјере, с обзиром на раније изложене факторе, нису Главној оперативној групи обезбједиле оперативну слободу у таквим размјерама да би она могла истовремено и задржавати брзе продоре на разним правцима и прегруписавати главне снаге ради извођења рјешавајућег противманевра. Услијед енергичних напада далеко надмоћнијих снага, дејства јединица на кружној оперативној основици од претежно маневарских и активних постепено су прерасла у упорне одбранбене фронталне борбе, у којима су се јединице везивале за поједине линије фронта, развлачиле своје снаге да би затвориле све правце и користиле своје резерве не за активна дејства већ за „запу-

шавање рупа“. Послије 21 маја, док су на читавом фронту бјесниле крваве борбе, у Врховном штабу правилно је оцијењена настала ситуација и сви његови напори били су усмјерени на то да се Група што прије извуче из оперативног окружења. Правац тога извлачења наметала је општа војна и политичка ситуација на југословенском ратишту у томе периоду, јер је било очигледно да би се изморена, малобројна и великом болницом оптерећена Главна оперативна група изложила ризику да буде разбијена, ако би се остало при њеном првобитном правцу дејства (Космет — Србија). Зато је оријентација натраг у Босну, гдје су се налазиле јаче снаге НОВ и гдје је НОП имао снажнију војно-политичку базу (изражену у активној подршци народа, у изграђеном систему нове власти итд.), могла бити једино правилна, како са становишта повољнијих услова за извлачење саме Групе, њеног неопходног одмора и консолидације, тако и са становишта консолидације и припремања довољно јаких снага за извршење претстојећих војних и политичких задатака, које сама Група не би могла ријешити (у вези са догађајима у Средоземљу и ситуације у Италији и у односу на Србију). Већ 21 маја одлучено је да се ангажовањем Дринске оперативне групе и главнине 1 пролетерске дивизије предузме противманевар преко Фоче. Ту идеју Врховног штаба и његов план требало реализовати у оперативној ситуацији која нимало није била повољна зато што су непријатељске снаге, потискивањем јединица Групе, успјеле да остваре мање-више континуиран фронт на коме су настављале са нападима, држећи иницијативу у својим рукама. Поред тога, дејства снага Групе нису имала сврху да се непријатељске снаге развлаче упуштањем у слободну територију, да би се активним дејствима на бокове и позадину тукле у циљу паралисања њихових планских дејстава, већ су све изразитије примале карактер упорне одбране, у циљу што дужег задржавања и везивања непријатељских снага за рачун противманевра главнине снага Групе.

То је нашло одраза у већ поменутиим маневрима по унутарњим правцима. Свака извучена бригада са фронта морала је претходно бити смјењена, јер ниједан отсјек није смио остати непосједнут. Фронт 1 пролетерске бригаде преузеле су 3 санџачка и 3 крајишка, а 7 крајишке 2 далматинска бригада. То је још више утицало на спорост у извођењу покрета јединица, а тиме и на брзину извођења планираног пробоја на правцу Фоче. Тако је, на примјер, наређење Штабу 1 пролетерске дивизије за пребацивање заједно са 3 крајишком бригадом на правац Фоче било издато 21 маја поподне, али су они тек 23 маја поподне стигли на тај правац. Тако је 3 крајишка бригада била ангажована у борбама за пробој ка Фочи оног истога дана када су Нијемци, увиђајући значај овог правца и карактер мјера које снаге НОВ ту предузимају, ангажовали појачања (пребацивањем пука „Бранденбург“ од Биоча ка Фочи и дјелова 118 дивизије на правац Фоча — Челебић) и усмјерити дејство снага 369 дивизије са сјевера преко Ђеотине у бок и позадину 1 пролетерске дивизије и Дринске опера-

тивне групе. Због тога се већ 24 маја угасио напад ових снага и оне су биле принуђене да пређу у одбрану.

Послије 24 маја Главна оперативна група била је на свим правцима у одбрани, а њена слобода акције била је потпуно ограничена. У фронталним неравним борбама све су више долазила до изражаја преимућства непријатеља у бројној и техничкој надмоћности. У таквим борбама нарочито је подршка артиљеријом и авијацијом све више добивала рјешавајућу улогу. Све више су долазили до изражаја и различити услови за снабдјевање животним и борбеним потребама, за збрињавање рањеника, за смјену јединица и одмор. Све те предности осигурале су непријатељу да постепено спроводи свој план потискивања и окружавања јединица Главне оперативне групе.

Покушај пробоја ка Фочи, по свом резултату, претстављао је уствари противудар на оне непријатељске снаге које су својим почетним успјесима у највећем степену угрожавале сигурност Главне оперативне групе и могућност њеног изласка из окружења. Избијањем на десну обалу доњег тока Таре и освајањем прелаза на Тепцима и, особито, на Шћепан-Пољу, Нијемци би ограничили могућност њеног маневра ка сјеверозападу, који је и даље остао једино могући правац њеног пробоја. Снаге 118 дивизије биле су сузбијене и принуђене да за извјесно вријеме пређу у одбрану.

У таквој оперативној ситуацији дошло је 26 маја до одлуке Врховног штаба да се тежиште напора Главне оперативне групе постепено пренесе на правац Вучево — Зеленгора. То је био заиста још једини преостали правац који је нудио извјесне услове за организован излаз Групе из окружења како са становишта општег правца пробоја Групе, тако и с обзиром да Нијемци томе правцу дотада нису посветили пажњу, јер су на њему ангажовали незнатне снаге. Увиђајући ово, Врховни штаб је тога дана издао заповијест за пребацивање јединица Дринске оперативне групе на Вучево и у долину Сутјеске, али су то биле исувише слабе снаге да би битно измјениле оперативну ситуацију. И даље се основна карактеристика битке огледала у томе што су непријатељске снаге имале иницијативу и што су главне снаге Групе на свим правцима изводиле све жилавију одбрану (и јединице 1 пролетерске дивизије су послѣ 24 маја ангажоване у одбрани). Држећи иницијативу у својим рукама, Нијемци су постепено стезали обруч око Групе и приводили крају извршење плана о њеном набацивању на масиве Дурмитора и Пивске Планине. Али посједање Вучева и дијела долине Сутјеске од Сухе до Тјентишта, по одлуци од 26 маја, био је рјешавајући потез у читавој овој бици. Значај тога потеза Нијемци нису схватили све до 29 маја, а кад су га уочили, већ је било касно. Главна оперативна група, преносећи свој правац пробоја јужније, на правац Вучево — Зеленгора, постепено ће прикупљати своје снаге на Вучеву и у слободном дијелу долине Сутјеске, и остаће господар тога правца упркос свих накнадних мјера њемачког командовања.

Двадесет осмог маја ситуација за Нијемце била је ипак веома повољна. Тога дана увече њихов фронт се протезао десном обалом Таре

од њеног ушћа до у висину села Добриловине, а одавде гребеном Сињајевине и даље лијевом обалом Комарнице и Пиве (са које су се управо почеле повлачити јединице 7 крајишке и 10 херцеговачке бригаде на десну обалу Пиве, напуштајући одбрану прелаза код Пивског Манастира, Крстаца и правца Брљево — Мратиње) до ушћа Врбице. Требало је посјести још два преостала прелаза на Пиви (код Мратиња и Крушева) и судбина Главне оперативне групе била би углавном запечаћена, јер јој не би остали ни најмањи изгледи да се пробије кроз густу њемачки фронт на гребену Сињајевине, и, поготово, преко кањона Пиве и Таре. Утврђујући значај посједања преосталих прелаза, Нијемци су за 29 мај планирали дејства 118 дивизије правцима Ђурево — Вучево — Крушево и Брљево — Јаворак (пивски) — Мратиње.

У односу на ову мјеру њемачког командовања, одлука и план Врховног штаба од 28 маја (који је, такође, правилно оцјенио сву сложеност ситуације у којој се Група нашао) да се непосредно приступи пробоју општим правцем преко Зеленгоре била је одраз изгубљене иницијативе и имаће стварно карактер противмјере. Уствари, њеним спровођењем биће осујећен поменути њемачки план, а Главна оперативна група ће тиме само још једном осигурати извјесну слободу акције изражену у оствареном времену и простору за извођење прегрупације снага у циљу извођења пробоја преко Зеленгоре. То је био једини непосредни резултат одлуке да се главнина Групе пробије по познатом плану од 28 маја: 1 пролетерска дивизија са Дринском оперативном групом правцем Вучево — Сутјеска — Зеленгора, а 2 пролетерска дивизија правцем Стабна — Изгори — Граб — Зеленгора, и да се тиме створе повољни услови за извлачење заштитнице (3 и 7 дивизије) и болнице.

У борбама од 29 до 31 маја били су сломљени покушаји Нијемаца да посједну Вучево и преостале пролазе на Пиви. Њихове снаге на правцу Брљево — Мратиње биле су одбачене од Јаворка ка Брљеву, а снаге на правцу Ђурево — Вучево са Коритника у долину Сутјеске. Исто тако, осујећени су покушаји да се њихови дијелови од Граба пробију клисуром Сутјеске у Суку и даље ка Тјентишту. На читавом овом простору њемачке снаге изгубиле су иницијативу и биле принуђене да пређу у одбрану. Тридесет првог маја иницијатива је прешла у руке 1 и 2 дивизије.

Практично, још се једном поновило оно што се 24 маја догодило на фочанском правцу: њемачки маневар на најопаснијем правцу био је париран противманевром главних снага Групе и њемачке снаге биле су приморане да пређу у одбрану и да жртвују извјесно вријеме за спровођење нових, одговарајућих мјера. Али — исто као и на правцу Фоче — до извршења планираног пробоја Групе било је још далеко.

Напади главнине снага на поменутих правцима послје 31 маја нису донијели жељене резултате. Показало се да су ангажоване снаге биле довољне да спрјече Нијемце у реализацији њиховог плана за посједање преосталог дијела кањона Пиве и да их натјерају да пређу

у одбрану, али не и за извршење офанзивног задатка — за отсудно разбијање њемачких снага у долини Сутјеске и на правцу Брљева ради отварања широког отсјека за извођење снага Групе из окружења.

Упорни покушаји да се постављени план реализира поново су дали њемачком командовању могућност да оцијени новонасталу ситуацију и времена да предузме ефикасне противмјере. Неуспјех у продору на Вучево и ка Мратињу указао му је на то да се Главна оперативна група припрема за пробој преко Зеленгоре. И извјештаји извиђачке авијације о покретима колона послје 28 маја на Вучево о томе су недвосмислено говорили. Због тога су већ 30 маја услједиле одлуке сагласне новој оперативној ситуацији: 118 дивизији наређено је да све своје снаге ангажује у долини Сутјеске са задатком да чврсто посједне њену лијеву обалу, а 7 СС дивизији да обустави своје наступање на фронту р. Тушиња — Шавник — Комарница, да се пребаци на југозападни дио обруча и да наступа с југа између ријека Сутјеске и Пиве набацујући снаге НОВ на кањоне у њиховим доњим токовима. Био је то, дакле, нови план окружења главнине снаге Групе, али, такође, и први знак да је првобитни план њеног окружења и уништења био компромитован. Њемачко командовање било је принуђено да у тај план уноси битне корекције. То је у условима онаквог односа снага, у условима када је Главна оперативна група са својих 14.500 истрпених и гладних бораца и 4.500 рањеника и болесника примила битку са вишеструко бројно и технички јачим непријатељем, био изванредан фијаско и њемачког командовања и његових трупа. Главна оперативна група успјела је да одлучујуће утиче на ток и физиономију једне битке која је, објективно гледано, пружала најидеалније шансе њеном противнику. Овлађивањем Вучева и дијела долине Сутјеске тежиште битачне просторије било је измијењено. Нијемци су били стварно приморани да парирају успјехе Главне оперативне групе. Они су то до извјесне мјере успјели захваљујући само својим многобројним предностима.

Поменуте мјере њемачког командовања, које су се већ од 1 јуна одразиле на ситуацију, поново су изазвале гашење остварене иницијативе Главне оперативне групе на правцима пробоја. Већ 1 јуна поподне и у току 2 јуна, уласком десне колоне 7 СС дивизије у борбу на правцу Стабна — Брљево, 2 дивизија (4 црногорска, 7 крајишка и 10 херцеговачка бригада) била је принуђена да обустави напад и пређе у одбрану. У току 3 јуна она је једва одољевала њемачким нападима, отступајући постепено ка Јаворку и гребенима Биоча и Маглића. Напади 1 дивизије и Дринске оперативне групе довели су до ликвидације њемачког мостобрана на десној обали Сутјеске од Мркаља до Ђурева, али су сви покушаји да се очисти лијева обала од Кошура до Поповог Моста остали без резултата. Ојачане њемачке снаге издржале су и одбиле све нападе.

Њемачком интервенцијом од 30 маја поново се погоршала ситуација Главне оперативне групе. На њен правац пробоја усмјерене су веома крупне снаге (поред дијелова 118 дивизије, који су имали из-

ванредно повољне положаје за одбрану на лијевој обали Сутјеске од Кошура до њеног ушћа у Дрину, на којима су одољевали нападима снага Групе), тј. комплетне 7 СС и 118 дивизија (око 30.000 војника) према осам бригада 1 и 2 дивизије и Дринске оперативне групе.

У таквој ситуацији услиједила је одлука Врховног штаба од 3 јуна о подјели Главне оперативне групе у двије групе и о њиховом пробоју у два различита правца. Очигледно је да није било могуће истовремено осигурати и потребан простор (Вучево са прелазима на Пиви) за извлачење снага и болнице са Пиве и наставити пробој преко Сутјеске и Зеленгоре. За то група није имала снага. Њене јединице биле су пред повлачењем са Јаворка (пивског) и са Маглића. Губитак Вучева, уколико се главне снаге желе усмјерити на пробој ка Зеленгори, био је неминован и, обратно, ангажовање главнине снага 1 и 2 дивизије за његову одбрану није отварало никакве перспективе, јер би се тиме омогућило Нијемцима на вријеме да посједну и затворе Сутјеску, а тиме и нови обруч око Групе.

Оно што се обично назива „пробој на Сутјесци“ претставља уствари вишедневне упорне борбе јединица Прве групе најприје за проширење већ постојећег мостобрана, а затим, за његову одбрану. Шестог јуна угасили су се напади у циљу проширења постојећег мостобрана на оба бока — на гробену Товарнице и на Кошуру, а борбе ангажованих јединица прерасле су у оцудну одбрану бокова на отсјеку пробоја. Ангажовање јачих снага за обезбјеђење бокова у времену од 6 до 9 јуна, јачих од оних снага које су биле усмјерене за пробој кроз Зеленгору, била је карактеристика борби у Бици на Сутјесци.

Одлука од 3 јуна поново је, с обзиром на расположиве снаге и на контролу дијела долине Сутјеске, осигурала иницијативу Првој групи. Она је у току 4 и 5 јуна имала повољне услове за извлачење правцем Вучево — Зеленгора. Али тежња да се остварени мостобран на лијевој обали прошири у току 4 и 5 јуна а затим и да се што дуже задржи, ради извлачења и Друге групе са болницом (с обзиром на њене неуспјеле покушаје да се пробије у Санцак, и на безизлазну ситуацију у којој се наша 5 јуна), поново је Прву групу довела у ванредно тежак положај. Њемачко командовање предузело је нове мјере у циљу спријечавања извлачења Главне оперативне групе по плану од 3 јуна. Поред енергичног дејства 7 СС дивизије, која је 5 јуна приморала дијелове Групе да напусте одбрану правца Брљево — Мратиње и избијала на гробен Маглића, и упорног притиска на боковима мостобрана на Сутјесци, гдје су, особито на Горњим и Доњим Барама, дијелови Групе крајњим залагањем једва одолијевали вишеструко надмоћнијим снагама, већ 3 јуна наређено је 369 дивизији да своје дијелове пребаци преко Фоче на сјеверозападне падине Зеленгоре у циљу спајања са снагама које су вршиле притисак на бокове мостобрана и остварења новог обруча. Посматрано са становишта њемачког командовања, ово је био нови доказ његове недораслости условима под којима се водила битка, и, посебно, недораслости командо-

вању противника. Нијемци су у односу на главнину Групе стварно изгубили иницијативу.

Деветог јуна навече, у тренутку када су снаге Прве групе напустиле одбрану мостобрана и биле у покрету ка Лучким и Врбничким Колибама, око њих је био образован нови обруч на линији Балиновац — Видеж (к 1863) — Орловац (к. 1856) — Козје Стране (тт 2014) — Бошчија Глава — Вилињак (к. 1764) — Кошур — с. Замрштен. Прва група била је приморана да поново врши продор. Око ње у кругу од неколико километара биле су тада концентрисане снаге од преко двије њемачке дивизије. Али то више није био ни у тактичком ни у оперативном погледу онакав обруч какав су Нијемци били замислили на кањонима Пиве и Таре. То су били на брзину посједнути положаји. По Зеленгори од батаљона 369 дивизије, који су се, послије свега онога што се одиграло у овој бици, бојали сусрета са борцима НОВ и који ће безглаво бјегати испред њихових јуриша. Енергичним дејством 1 пролетерске дивизије тај обруч је пробијен на Балиновцу 10 јуна ујутро, па су, у периоду од 10 до 14 јуна, водећи упорне заштитничке борбе на боковима, јединице Групе преласком преко друма Фоча — Калиновик коначно изашле из окружења.

Задржавање на Сутјесци и борбе од 6 до 9 јуна обезбједили су крупан успјех Главне оперативне групе — 7 дивизија је, послије преласка Пиве, 9/10 јуна прешла Сутјеску и на Лучким Колибама стигла у састав Прве групе.

Трећа дивизија, која је са Централном болницом прешла Пиву код Чокове Луке и избила на Вучево у току 10 јуна, остала је потпуно отсјечена од главнине. У току 11 и 12 јуна око ње су се нашле три комплетне њемачке дивизије. Покушавајући продор, она је 13 јуна ушла у неравне борбе и била десеткована и разбијена.

Поред већ изложених, треба уочити још неколико основних карактеристика ове битке у оперативном погледу, посматрајући је са становишта оних општеважећих начела и поступака које су примјенивале снаге НОВ у условима непријатељских офанзива.

Погледајмо најприје проблем избора правца пробоја.

Прије свега, командовање Главне оперативне групе је настојало да при избору правца пробоја задовољи начело да се бира најслабија тачка у обручу. То се може тврдити и за избор првог правца (преко Фоче), а поготово оног преко Сутјеске и Зеленгоре. У почетку је на Фочанском правцу била ангажована, поред дјелова 118 дивизије, једна домобранска планинска бригада, чији су борбени квалитети били далеко иза квалитета њемачких дивизија. Па и 118 дивизија била је слабије борбене вриједности од осталих њемачких дивизија, а поготово од 7 СС и 1 алписке. На правцу Вучево — Сутјеска — Зеленгора биле су, у односу на све остале правце, ангажоване далеко најслабије снаге. Из расположиве документације немогуће је тачно установити због чега су Нијемци овај правац толико запоставили, али је свакако чудно што на њега нису обратили скоро никакву пажњу. По свему судећи, изгледа да су га сматрали сасвим неподесним за пробој, с об-

зиром на кањоне Пиве и Сутјеске и масив Зеленгоре. Изгледа да је генерал Литерс, иако је много научио у току Четврте офанзиве и многа лоша искуства из ње користио у овој офанзиви, ипак потцјенио могућности снага НОВ. Чинило му се да ће борбене групе „Гертлер“ и „Анакер“ својим дејством ка доњим токовима Пиве и Таре без већих тешкоћа и на вријеме посјести прелазе преко њихових кањона и тако затворити обруч око Главне оперативне групе на Пивској Планини. То га је стајало неуспјеха који би, с обзиром на услове, заиста могао да служи као примјер слабог командовања. Врховни штаб је, међутим, благовремено уочио слабости њемачког распореда на овом правцу и зналачки их је искористио.

Друго, командовање Главне оперативне групе у избору правца пробоја руководило се начелом да земљиште, које је у цјелини узевши било ванредно тешко, пружи бар најнеопходније услове за концентрацију и развијање снага, за организацију покрета и извођење маневра. У том погледу значајно је уочити тежњу да се пробој врши на што повољнијем земљишту — на правцу који је мање испресијецан и који нуди боље услове за покрет и маневар, за транспорт болнице и снабдјевање. Избор фочанског правца то најбоље потврђује. У ситуацији која је настала послје 28 маја правилно је оцијењен значај платоа Вучева, који је у поређењу са другим земљиштем нудио какве-такве услове за маневар, покрет, транспорт болнице и других позадинских дјелова итд.

Треће, командовање Главне оперативне групе настојало је да удовољи начелу да се пробој врши на што ширем отсјеку, јер је то био услов да се обезбиједи брзина извлачења снага, шире могућности маневра, мањи изгледи да створена бреша буде затворена притиском с фронта а, посебно на боковима и, што је било од великог значаја, да се избјегне гомилање трупа, болница и позадинских дјелова, јер би то пружало повољне услове за дејство артиљерије, поготово авијације, која се скоро без престанка налазила на бојишту дејствујући под изванредно повољним условима, с обзиром на отсуство сваке противавионске одбране. Због тога је прва одлука о пробоју преко Фоче, а и каснија одлука од 28 маја, предвиђала дејства на релативно широком отсјеку (у овом другом случају на фронту од преко 20 км). Међутим, као што смо видјели, такву одлуку није било могуће реализовати, па се фронт пробоја постепено сужавао саобразно стварној оперативној ситуацији (најприје, одлуком од 3 јуна, пробој је требало извести у захвату двију стаза, чија ширина на Сутјесци износи преко 10 км, а затим, одлуком од 7 јуна, само у захвату једне стазе која од Тјентишта преко Крекова и Милинклада изводи у Зеленгору).

Треба, такође, уочити неколико карактеристичних специфичности у рјешавању проблема груписања снага у овој бици.

Прво, надмоћност на изабраном правцу пробоја, код онаквог општег односа, није било могуће изразити у бројном и материјално-техничком односу снага. То, наравно, не значи да није било тенденције да се и у том погледу остваре колико-толико повољнији услови.

То се особито види у стварању што повољнијег односа у броју ангажованих бораца. Док је општи однос у пјешадиским јединицама у цјелини био 52 непријатељска батаљона према 16 бригада НОВ, на Сутјесци, у одлучујућем моменту, тај однос био је 7 батаљона према 8 бригада. Али је појам надмоћности код НОВ изражаван у другим величинама и, прије свега, квалитетом ангажованих јединица на рјешавајућем мјесту (употреба 1 и 2 пролетерске и 3 крајишке бригаде итд.). Посебно је значајна специфичност у овом погледу и то да се Група, баш у најотсуднијем моменту, лишавала и оно мало артиљерије, минобацача и тешких митраљеза којима је дотада располагала. Гледано у цјелини није то био мали број оруђа. Група, односно њене поједине јединице, располагала је са неколико хаубица и брдских топова, са више мањих топова и већим бројем минобацача и митраљеза. Све је то по одлукама Врховног штаба било закопано у ситуацији када се већи значај придавао брзини него ватреној моћи. Пренос таквих оруђа тешким планинским стазама и у току ноћних маршева ванредно је отежавао покрет јединица. Сем тога, за таква оруђа није било ни довољно муниције.

Друго, карактеристично је да је прегруписање снага, гледано са становишта темпа операције који је наметао непријатељ, текло веома споро и да, упркос свих настојања, често није било могуће задовољити начело брзине, чија је примјена, с обзиром на релативно краткотрајне периоде остварене иницијативе и слободе акције и на потребу изненадног дејства на изабраном правцу, имала рјешавајући значај. Многобројни фактори, као: примитивна средства везе, изванредно тежак терен, велика исцрпеност јединица, дејство авијације, која је редовно откривала колоне на маршу и дејством са минималних висина наносила им губитке и знатно успоравала кретање, ноћни маршеви по тешком земљишту, смјена јединица итд., веома су негативно утицали на брзину извођења прегруписања снага.

Треће, о стварању оперативних резерви при онаквом односу снага и захтјевима да се затвори сваки правац није могло бити ни говора. Када се за њима осјећала потреба, када је требало парирати неки успјех непријатеља, који је имао посљедице оперативног карактера, или кад је требало проширити успјех властитих снага на рјешавајућем мјесту — увијек су се потребне снаге обезбјеђивале скидањем јединица са тренутно мање значајних правца. Тако је то било кроз читав ток битке, од скидања 1 пролетерске, 7 крајишке и батаљона 2 пролетерске у току 18 и 19 маја, да би се употребили за парирање успјеха непријатеља на тренутно најосјетљивијим правцима, до 7 јуна — тј. до извлачења Мајевичке бригаде са обезбјеђења десног бока на правцу пробоја и њеног ангажовања на лијевом боку ради ојачања 2 далматинске бригаде. Овакви поступци негативно су утицали на извођење дејстава, јер се у извлачењу јединица и њиховим покретима губило много времена (често се радило о покретима и до 80 км), али у датим условима другог излаза није било.

И, најзад, неколико ријечи о проблему командовања у тако сложеним и тешким условима. Само неколико фактора, као што су: из-

ванредно слаба обавјештајна служба (не само у току припрема офанзиве и њеног почетка, већ и у току цијеле операције), до те мјере слаба да се уопште није на вријеме могао открити ниједан маневар непријатеља, веома слаба и примитивна средства везе (почев од радиослужбе између Врховног штаба и штабова дивизија па до искључиво курирске везе између штабова дивизије и бригада), брзе измјене ситуације које су долазиле као посљедица далеко повољнијих услова под којима је непријатељско командовање вршило утицај на ток операције, као и спорост покрета јединица Групе, немогућност да се осигурају ни најминималније снаге у резерви и, надасве, присуство непокретне и огромне болнице, — пружа довољно јасну слику услова под којима је Врховни штаб руководио Главном оперативном групом у овој бици. Па и поред свега тога, основним мјерама Врховног штаба — његовом руковођењу борбама у првој фази — док су снаге Групе изводиле одбранбену операцију — и мјерама које је предузимао у циљу очувања јединства и чврстине борбеног поретка Групе, идеји и плану пробоја, како са становишта општег војно-политичког положаја, тако и са становишта конкретне оперативне ситуације и мјерама да се та идеја и план реализују — нема шта да се приговори. Извјесна оклијевања у спровођењу појединих одлука (као, на примјер, у извођењу прегрупације снага ка Вучеву послје одлуке за пробој од 28 маја) и неколико потеза који можда нису били сасвим у духу ситуације (као, на примјер, онај са пребацивањем 3 крајишке бригаде 27 маја са десне обале Дрине на Ћеотину ради појачања 7 дивизије) не мијењају тај утисак. Понеки пропуст који се данас, на бази реконструкције обостраних дејстава и сагледавања свих фактора ситуације, може уочити, сасвим је логична посљедица свих оних тешкоћа под којима се руководило једном онаквом битком. Руковођење Врховног штаба у Петој офанзиви може само да буде извор позитивних искустава за наше старјешине.

Још једном треба истаћи да при разматрању Пете офанзиве никада не треба губити из вида сву специфичност услова и односа који су у њој владали. Код тога треба поћи од чињенице да је Главна оперативна група примила и водила рјешавајућу битку супротно општеважећим концепцијама ратовања НОВ. Довољно је прочитати неколико начелних директива Врховног штаба из 1942 или 1943 године, у којима се говори о методу ратовања и поступцима јединица НОВ, па да се то одмах уочи. Основно начело ратовања НОВ је избјегавање наметнутих борби, избјегавање рјешавајућих судара са концентрисаним снагама непријатеља под условима које те снаге диктирају. Поступци Главне оперативне групе у Петој офанзиви стоје у супротности са тим начелом. Већ смо истакли да је то било условљено присуством огромне болнице. Отуд замисао за онакву употребу Групе у Петој офанзиви и није била мотивисана никаквим одговарајућим закључцима о оперативној ситуацији и војним односима и могућностима које отуд произилазе, већ једним вишим, моралним законом који је доминирао у читавом Народноослободилачком рату — обавезом да се спасу

рањени и болесни другови. Напустити болницу да би се, без упуштања у рјешавајуће борбе, извукле снаге (јер у том случају, у ситуацији каква је владала до 20 маја, то не би претстављало никакву тешкоћу), значило би отворити једну непромостиву моралну кризу не само армије већ и цјелокупног народноослободилачког покрета. Страдање болнице могло је у моралном погледу бити оправдано само Битком на Сутјесци, само оним натчовјечанским напорима и жртвима које је дала Главна оперативна група, које су дали њени борци и старјешине, свијесни да их дају из побуда које никако нису могле бити хуманије, и посебно, жртвовањем једне комплетне дивизије. Скоро половина од 14.500 бораца изгинула је да би спасла своје рањене другове. И онда кад је било сасвим очигледно да излаза више нема и да би се јединице могле извући само ако напусте болницу, то није било могуће. Како је било могуће да 2.500 бораца револуционарне армије, чија је сва снага, сва морална и борбена вриједност била изграђена на идеалима борбе за бољи живот људи, за људске и хумане односе, за човјека, — напусти исто толико својих рањених и болесних другова! Без таквих моралних вриједности не би било могуће, под онако невјероватно тешким условима, сачувати оружане снаге од дезорганизације и моралног труљења. Утолико би и разматрање ове битке искључиво са становишта уобичајених војних односа, начела и правила било сасвим једнострано. Штавише, оправданост цјелокупне битке и појединих поступака Главне оперативне групе са тог становишта уствари је од другостепеног значаја. Битка на Сутјесци и битка на Неретви, мотивисане истим, дубоко хуманим разлозима, претстављају не само блиставе војне побједи, већ, и то прије свега, морално-политичке побједи једне револуције, која је собом носила нове, прогресивне идеје у сваком погледу. Те двије битке створиле су НОВ и читавом НОП такав морални капитал, какав је ријетко имала једна војска и један покрет у историји. У том погледу оне су претстављале, и у току рата и послије њега, најбољу и несумњиву оцјену вриједности новог, комунистичког морала и моралних вриједности југословенске револуције и ослободилачке борбе, из којих су израсли нови социјалистички друштвени односи у Југославији.

На крају, Пета офанзива потврђује да је НОВ била и у борбеном и у моралном погледу способна да води отсудну и рјешавајућу битку и да, упркос изванредно неповољног односа снага, разбије покушаје њемачке армије да је уништи. У том смислу ова битка претставља очигледан доказ да се у Југославији није радило о герили и о „малом рату“, о партизанима, који су се, зависно од коњунктуре, појављивали или ишчезавали, већ о армији која је ратовала и побјеђивала, и својим побједама осигуравала постепену реализацију далекосежних ослободилачких и револуционарних циљева рата који је водила. Главна оперативна група показала се способном да рјешава најкомпликованије ратне задатке — да успјешно води одбранбену операцију у окружењу и да организује и изводи оперативан пробој.

О БОРБЕНОМ МОРАЛУ НАШИХ ЈЕДИНИЦА У БИЦИ НА СУТЈЕСЦИ

I

У распону од мјесец дана, посљедњих дана прољећа 1943 године, одиграла се „најславнија епопеја НОР-а“. Био је то, у релативно кратком временском периоду, баш зато што је био тежак, најбољи испит руководства НОР-а, војне организације јединица, њихове дораслости тешким условима борбе, провјера снаге и вриједности Главне оперативне групе Врховног штаба и ослободилачког покрета на цијелој територији Југославије, а нарочито моралне вриједности јединица које су узеле учешћа у тој тешкој драми, испит моралне вриједности сваког појединца од војника до најстаријег команданта.

По приближним подацима у Петој офанзиви учествовало је око 120.000 непријатељских добро опремљених војника¹⁾ у релативно одморним јединицама, са богатим искуствима, па и у борбама са партизанима и на планинском терену. Толиким снагама окупатор је постигао однос 8 : 1, јер су средином маја наше снаге у 16 бригада имале око 15.000 људи са око 4.500 рањеника и болесника. Напримјер, Прва пролетерска дивизија 15 маја имала је у три бригаде 2.867 бораца и старјешина (Прва пролетерска бригада 1.145; Трећа санџачка 743; Трећа крајишка 979) рачунајући и око 300 другарица.

Материјално-технички однос био је још неповољнији за наше снаге, нарочито у наоружању, средствима везе, саобраћајним средствима и сл. Колику је улогу у том односу играла непријатељска авијација, која је вршила интензивна извиђања и скоро непрекидна бомбардовања наших незаштитених јединица, не треба ни наглашавати.

Такав неповољан бројни и материјално-технички однос био је још погоршан ванредно великим физичким напорима којима су биле изложене јединице Главне оперативне групе. Њихови маршеви су у то вријеме били ванредно дуги и напорни. Прва пролетерска бригада извршила је марш, готово без застанка, од Бијелог Поља до Челебића. Али да је остало само на томе. Требало је одмах, по мјери њиховог пристизања, развити батаљоне у напад. Сличан случај одиграо се и

¹⁾ У првом појасу око 92.000 војника, а на осигурању позадине и по дубини око 30.000 људи.

са батаљонима Друге пролетерске, Шесте источно-босанске и Мајевичке бригаде које су послије дугих маршева морале 29 маја ступати у борбу и збацили Нијемце са Вучева и Ђурева. Поводом тог догађаја који се одиграо од 28 до 31 маја, како истиче Кладарин у својој књизи, били су грчетива борба за вријеме, „за успјешно и брзо савлађивање суровог планинског простора, кањонских ријека и потока, а затим умора и глади“.²⁾ По сачуваним документима, а нарочито по дневницима учесника, јасно се види да су тада јединице из дана у дан, из марша пролазиле у борбу па опет на марш, непрекидно бомбардоване од непријатељске авијације.³⁾ А у вријеме борби на Сутјесци и у току пробоја није у том погледу било изузетка такође ни за једну јединицу. Напротив, услови су постајали све тежи, напори све већи, а активност непријатељска све јача. Такве напоре пратило је неспавање и умор, а надасве глад. На једном мјесту у својој књизи „Шеста пролетерска источно-босанска“, Р. Петовар каже: „Уз то се и авет глади надвила над бригадом. Коморе су четири дана остале на Шћепан Пољу, јер нису могле да пређу преко Пиве. Већ је прошло мјесец дана, како борбе стално трају, исхрана је била нередовна, многе непреспаване ноћи — све је то исцрпilo борце... Почела се јести коњетина, јер је храна заплијењена од непријатеља брзо утрошена. Борци су били изложени огромним напорима. Само дневно прећи пут од Вучева до Сутјеске довољно је да се људи исцрпе, а уз то борба без одмора и још разни други напори“.⁴⁾

Тежину ситуације у којој се налазила Главна оперативна група, повећавала је присуство болнице и проблем болесних и рањених. Познато је да се Битка на Сутјесци претворила у тако тешку битку и да нам је могла бити наметнута управо ради обавеза према тешко покретној болници. Зато се она по начину вођења од стране наших снага разликује од борби које су до тада водиле. Али, није ствар била само у томе колико је болница везала руке Главној оперативној групи у извођењу смјелих маневара, тј. у оперативном погледу, него и колико је морално обавезивала сваког борца и старјешину према рањеним и болесним друговима. Да би се то могло у потпуности сагледати треба видјети колико су велике губитке претрпјеле наше јединице и у току Битке на Сутјесци, јер се такви губици морају одражавати на борбени морал. Напримјер, Шеста пролетерска источно-босанска бригада, прије покрета на југ — у састав Главне оперативне групе Врховног штаба, — имала је око 600 људи, а на терен Источне Босне послије Битке вратило се 250. Њен први батаљон пошао је са 180, а вратио се са 50 људи. Мајевичка бригада је, такође, пошла са 600 људи, а вратила се са око 230.⁵⁾ Десета херцеговачка бригада од априла до пред пробој — по-

²⁾ Буро Кладарин: „Слом IV и V окупаторско-квислиншке офанзиве“, издање 1956 године.

³⁾ Види: Р. Петовар „VI пролетерска бригада“, М. Стијовић: „Дневник“, В. Дедијер: „Дневник II“ и др.

⁴⁾ Р. Петовар: „Шеста пролетерска источно-босанска бригада“.

⁵⁾ Подаци узети из: Р. Чолаковић: „Записи“ IV.

четком јуна — имала је 400 избачених из строја. Или, на примјер, само на Љубину Гробу легендарна 2 чета 4 батаљона Четврте пролетерске бригаде претрпјела је тако тешке губитке да је у чети остало само 13 другова, од којих неколико рањених. „Ми смо изгубили двије трећине људства, али рачунајте на нас као да смо у пуном саставу“ — јавио је у извјештају штаб 2 батаљона Друге далматинске бригаде о борбама на Д. Барама. Да не помињемо и губитке које је претрпјела Трећа дивизија и болница на Сутјесци. Судбина коју је тада доживјела Трећа дивизија сигурно је једна од најтежих у Народно-ослободилачком рату.

Ових неколико на дохват узетих примјера и података могу, само приближно, дочарати каква је све напрезања, физички и морално, требало савладати, са каквим су се све искушењима сусретали борци и јединице у току Битке на Сутјесци.

Различити борбени поступци јединица, узајамна повезаност њихових напора, вриједност појединих, нарочито рјешавајућих одлука команданата, улога Врховног штаба, посебно Врховног команданта — друга Тита; затим оцјена непријатеља, вриједност његових планова, рад појединих њихових команди, и на крају оцјена осталих околности: оперативно-тактичких, материјалних, географских, економских итд., који су имали утицаја на ток и резултате операције итд., све је то до сада анализирано, аргументовано масом докумената, посматрано са разних аспеката. Писано је и о моралној вриједности јединица, моралном фактору као једном од најзначајнијих услова који је одлучио исход Битке на Сутјесци. О томе и Ђ. Кладарин у својој књизи на једном мјесту каже: „Али битан елеменат њене побједе било је њено несаломљиво унутарње морално-политичко јединство. То јединство, проистекло из револуционарне свијести људи и оправданости њихове борбе, преовладало је све, и тежак марш преко сурових и пустих планина, и глад, и физички умор, и болест, и сваку малодушност и страх. Оно је презрело смрт по оној чувеној Марксовој формулацији за париске комунаре — „Јуришало се на небо“.⁶⁾

Али, када се говори о моралном фактору, боље рећи када се говори о борбеном моралу наших јединица у току Битке на Сутјесци, онда би било неправилно сводити га само на политичку свијест људи. Па и када се говори само о свијести не смије се изостављати све оно из чега је та свијест резултирала без сагледања колико други различити елементи утичу на њено формирање и снагу или колико, позитивно или негативно, дјелују на њено мијењање. Јер, ако се пође од тога да се борбени морал — та, како је већ често пута речено, тако тешко мјерљива величина — дефинише као спремност војних колектива и појединаца да поднесу све борбене тегобе и извршавају борбене задатке, који захтијевају ванредна лишавања, непозната у мирнодопско вријеме, из унутарњег увјерења људи, то значи да елемент свијести мора имати прворазредну улогу. Али самим тим што је у питању борбена ситуација појављује се неколико елемената без којих не мо-

⁶⁾ Ђ. Кладарин: „Слом IV и V окупаторско-квисл. офанзиве“.

жемо разумјети колебања у вриједности борбеног морала, па ни његову снагу, а према томе ни све мјере за његово подизање и учвршћење. Само ако се имају у виду сви елементи од којих зависи борбени морал (а то се при досадашњим анализама понекад занемаривало), може се оцијенити његова снага која је у нашим јединицама показала своју праву вриједност у току Битке на Сутјесци.

Потребно је подвући да су опште моралне норме које су владале у нашем Народноослободилачком покрету биле полазна основа за вриједност и оцјену борбеног морала. Такође је то била полазна основа за даље утицање на формирање свијести људи којој карактер рата и револуционарне борбе и степен увјерености људи у његову праведност и неопходност даје незамјењиве импулсе. Али када се говори о вриједности борбеног морала треба имати у виду и атмосферу створену у војничком колективу и његов утицај не само у развијању одређених сазнања и разјашњавања циљева борбе, него и у развијању унутарњих односа, другарства и узајамног повјерења. У уској вези са тим су долазили до изражаја и улога и углед старјешине, његов ауторитет (што је било у зависности од његових способности у руковођењу), од знања, а особито од тога колико личним примјером служи за углед млађима, и од његовог односа према људима. У Петој офанзиви се, такође, показало да су на борбени морал имали утицаја: успјешно извршење борбених радњи, традиција јединице, његовање поноса због припадности одређеној јединици и сл., затим степен искустава из претходних борби; обученост и степен војно-стручне спреме, стечене навике формиране у борби и колективу итд. Поред тога велики утицај су имали физичка кондиција људи, снабдјевеност јединица — према реалним могућностима — средствима за живот и борбу и сл. А пошто сви ти елементи стоје у међусобном односу и зависности требало би их све сагледати да би се могла дати бар приближна вриједност борбеног морала јединица Главне оперативне групе. Но, ми ћемо, услијед ограниченог простора, размотрити само неке од њих.

II

Када се говори о активности партиских организација и доприносу политичког рада на постизању ванредно високог борбеног морала, који су показале јединице Главне оперативне групе у току Битке на Сутјесци неопходно је сагледати оно што је претходило том периоду. И активност партиских организација, и политички рад у јединицама наставак су дотадашње праксе. Измијенио се само темпо рада а обим питања која су се третирали свео се на најживотније проблеме јединица.

У једном наређењу Штаба Прве пролетерске бригаде, у коме се осврће на искуства и нове задатке, указује се на потребу појачаног политичког рада, *прилагођеног сталним борбама и покретима* и инси-

стира на кратким конференцијама, „политичком расветљавању задатака, уношење више оптимизма, ведрине и борбености међу борце“.⁷⁾

Један податак из извјештаја Политодјела Треће крајишке бригаде такође говори о ванредном темпу рада: „У периоду од 20 марта па до данас (29 маја 1943 г. — В. М.) присуствовали смо на 72 састанка. Од тога је било 35 партиских, 12 опште-политичких, 23 скојевска и 2 са женама“.⁸⁾ Није ово ни најбољи ни једини примјер такве врсте који говори о интензитету рада у то вријеме.

Колико је која јединица успјела да се прилагоди таквом темпу и тешким условима рада зависило је од искустава која су у дотадашњој пракси стекли старјешине и комунисти. Разумљиво, старије бригаде (Прва и Друга пролетерска) су безболније оствариле тај пролаз од оних које су уочи или тек у самој офанзиви имале прва озбиљна ратна крштења (Мајевичка, Трећа бригада Девете дивизије). Но, без обзира на борбени стаж јединица, у свима је одржано много предавања, разговора, дискусија којима су се објашњавали циљеви наше борбе, раскринкаван окупатор и домаћи издајници, и објашњаван однос према Савезницима. Уз то је са старјешинама и комунистима, а често и са свим борцима — на плану идеолошко-теоретског рада — прорађено по неколико тема из основа марксизма. Такав претходни политички рад у свакој јединици Главне оперативне групе и у партиским организацијама, знатно је допринео високој политичкој свести, која се у пуној мјери показала у току Битке на Сутјесци. Нарочито у вези са тим треба нагласити колико је на постојаност борбеног морала и његову снагу у јединицама утицало разумијевање тадање међународне ситуације. Наиме, било је јасно да непр. офанзива није била толико израз успона снага фашизма колико посљедица његових слабости. Одатле је и свијест о улози и значају јединица Главне оперативне групе дјеловала као посебно значајан фактор. Међу оном што је подизало уморне и прегладњеле јединице да учине нове напоре, да превазиђу саме себе у издржљивости, отпору и јунаштву, било је и сазнање о томе шта би значео пораз у моменту када снаге фашизма слабе — и колико би он отежао, па чак и довео у питање, циљеве који су били већ сасвим блиска перспектива. Друг Тито је поводом годишњице Друге пролетерске бригаде, говорећи о њеним главним одликама рекао да су то: „Прво, вјерност и љубав према ствари за коју се бори, а то је слобода народа, братство и јединство народа, праведнија и сретнија будућност; Друго, то је неодољива мржња не само према окупатору већ и према свим издајницима нашег народа; Треће, то је храброст, дисциплина која се све више појачава, међусобна љубав бораца, командира, команданата и политичких комесара и коначно спремност да се изврши сваки па и најтежи задатак.“⁹⁾ Могло би се са правом рећи да су то биле одлике и свих других јединица Главне оперативне групе. Али заслужити

⁷⁾ Зборник докумената — том IV, књ. 14, докуменат бр. 41.

⁸⁾ Зборник докумената — том IV, књ. 13, докуменат бр. 130.

⁹⁾ Тито: „Стварање и развој ЈНА“.

такву оцјену није било лако. Претходио је томе дуг борбени пут и интензиван, организован рад у јединицама.

Као саставни део таквог политичког рада и дјелатности партиских организација на објашњавању циљева борбе, развијању мржње према окупатору и његовим слугама и сл., и као његова допуна, било је непрекидно објашњавање непосредних задатака јединица, истинито приказивање тешкоћа са којима ће се људи сретати и отварање перспективе да се задаци могу извршити, ма и под најтежим условима.

У том погледу, сваки иоле искусан старјешина, држао се одређених принципа чију вриједност је потврдила пракса.

а) За сваки задатак, кад год је то било могуће, радило се о групи бораца или цијелој јединици, најчешће батаљону и чети, а понекад и бригади, поред кратког наређења (заповјести) није се пропустило и да се не објасни значај претстојеће акције (напада, одбране, марша, извиђања и сл.). Тако, на примјер, у нападу на Балиновац, у критичним моментима пред пробој из окружења на сјевер, командант Прве пролетерске бригаде нашао се, на домак непријатељу, у стрелачком строју заједно са борцима и осталим старјешинама. Оклијевању није било мјеста и командант се брзо одлучио: наредио је батаљонима да се развију, али није пропустио да каже да од успјеха бригаде зависи и судбина болнице, Врховног штаба и осталих јединица.¹⁰⁾ Тако се радило у свакој јединици и готово у свим приликама. Било је то неписано правило на кога је ријетко који старјешина заборавао.

Такав начин рада био је природна посљедица карактера наше армије, основа на којима је она створена. Оборена пракса сукобила би се са логиком која је владала у јединицама. Зато су се такве појаве у ратној пракси брзо и отклањале, јер добровољно регрутоване јединице са великим бројем кадрова, прекаљених у предратној револуционарној борби Партије могле су испољавати стваралачку иницијативу у извршавању сваког задатка само ако је сваком човјеку била позната смисао и свака појединост тог задатка.

б) Такво објашњавање сваког задатка морало се темељити на истинитим чињеницама, а то је значило не скривати тешкоће од људи. Напротив, увијек су смјело предочавани сви напори и опасности, захтијевана одрицања и пожртвовање. Био је сасвим обичан случај да у данима најжешћих борби старјешине траже добровољце, истичући да је у питању задатак са кога се може и невратити.

Упозорење људи на све тешкоће само по себи било је припрема да се до максимума заложу и да не буду изненађени величином напора, гладовања, тежином губитака.

ц) Међутим, оваква објашњења не би одиграла своју улогу ако не би потстицала на оптимизам и активност, ако не би отварала перспективу и вјеру да је могућ излаз и из најтеже ситуације.

¹⁰⁾ Тај догађај помиње се у неколико књига: В. Дедијер у Дневнику II, Ђ. Кладарин „Слом IV и V офанзиве“, М. Бојић у Дневнику, Р. Чолаковић у Записима. У појединостима има разлика у описивању, али је догађај у цјелини дат уједначено.

На једном мјесту у својој књизи „Слом 4 и 5 окупаторско-квислиншке офанзиве“, Ђ. Кладарин о томе каже: „...ни једна једина јединица, ни најмање организована група није се предала непријатељу! Све што је непријатељ заробио били су рањеници, болесници или потпуно изнемогли и изгладњели људи, које је физичка снага сасвим оставила.“¹¹⁾ У историји ратова нема много таквих примјера, а ови наши били су могући јер је у свакој јединици владало увјерење да се излази мора тражити и увјек може наћи из сваке ситуације. У једном извјештају из тог периода се каже: „Наше борце не забрињава непријатељ, нити његова надмоћност у оружју... Они сматрају великом слабошћу пожалити се ма коме на глад или умор.“¹²⁾ Таква вјера код људи у властите снаге, темељила се на оптимизму баш онда кад је он био најпотребнији — када га је објективно било најтеже постићи.

О расположењу људи тих дана говори и писмо младог борца забиљежено у Дневнику друга Милосава Бојића. Тај борац који је кратко вријеме прије почетка офанзиве дошао у јединицу, пише својим родитељима: „У почетку ми је било тешко, чинило ми се како ме сваког тренутка очекује смрт, али то је брзо прошло. Сада сам много сигурнији... Чини ми се да никад нећу погинути, да ћу се жив вратити. Будите сигурни у то... Опколили су нас са свих страна. Очекујемо да ћемо их за неколико дана разбити... Надам се да ће рат бити скоро завршен“.

Какав контраст према расположењу, које се такође види из писма, писаног истих дана, неколико километара даље, непријатељског војника Вилка Фалконија из Дубровника, мобилисаног од њемачке јединице: „...никад ми није било тако тешко — пише он. Шта ти мислиш, три дана и ноћи марширати по тим проклетим планинама са стројницом на рамену. Киша, снијег и бура те прати. Из вана си мокар, а изнутра ознојен, ноге ти клецају од напора и умора. Проклео сам тада онај час када сам се родио“.¹³⁾

III

Иако су проблем дисциплине и рад на развијању храбрости били повезани са политичким циљевима борбе, за њену неопходност и праведност, никако се не може тврдити да је само политички рад на објашњавању неопходности чврсте дисциплине у нашим јединицама или на развијању и потстицању храбрости допринио атмосфери која је владала у јединицама, јер је примјер старјешине, комунисте или било ког дисциплинованог и храброг борца некад значио више од свих објашњења и пропагандне дјелатности. Јер, као што је већ ре-

¹¹⁾ Ђ. Кладарин: „Слом IV и V окупаторско-квислиншке офанзиве.“

¹²⁾ Зборник докумената Народноослободилачког рата, Том IV, књ. 13, док. бр. 308.

¹³⁾ В. Дедијер: Дневник II, стр. 308

чено, када се говори о унутрашњем учвршћењу јединица, о подизању борбеног морала њиховог састава, немогуће је одвојити политички рад од осталих мјера и поступака старјешина и партиских организација. Пратећи рад у јединицама у току офанзиве по малом броју оригиналних докумената — али зато са нешто више дневничке и мемоарске литературе — може се уочити одређен низ поступака старјешина и комуниста, мјера колектива и организација, који уз политички рад откривају и сву сложеност утицаја различитих фактора на подизање борбеног морала.

Интересантна је појава, рецимо, за неке јединице у Петој офанзиви, да је од 15 маја па до пробоја на комуникацији Калиновик — Фоча, код Миљевине, било веома ријетких случајева самовољног удаљавања из јединице и далеко мање него по завршеном пробоју када је ситуација и у погледу исхране, одмора и борбених услова уопште била много лакша него до тада. Тек после пробоја се у неким наређењима штабова инсистира на „строгим мјерама за спречавање самовољног удаљавања“ (нарочито се подвлачи улога старјешина најнижих јединица), забрањује навраћање у куће сем патролама и индентантским органима „које снабдјевати потребним овлашћењима“.

Ово се може објаснити само тиме да је цјелокупан рад парт. организација, СКОЈ-а, старјешина, команди и свих фактора који су на то утицали дао изврсне резултате, јер су и појединци и јединице издржали баш онда када је било најтеже.

Тако се тек после првог марша од цесте Калиновик — Миљевина, када је једини контакт са непријатељем било смањено дејство његове авијације, када људе више није притискивала мисао да су у окружењу, из 6 београдског батаљона 1 пролетерске неколико бораца показало недисциплиновано и одвојило од своје јединице (није се радило о бјекству кућама, а још мање о предавању непријатељу, него о заостајању и прикључивању јединицама које нису биле у саставу Главне оперативне групе Врховног штаба). А карактеристично је да су борци из тог истог батаљона раније, када је ситуација била тако рећи безизлазна, ишли дубоко у непријатељски распоред из Сухе према Врбници и Миљевини и по извршеном задатку вратили се у своју јединицу.

Када је већ у питању самовољно удаљавање из јединице, потребно је нешто рећи о негативним примјерима и свему оном што је отежавало борбени морал јединице, тј. о свему што је требало савладати да би се створио висок борбени морал. Постоје и објективни разлози због којих се о томе до сада није много писало. Свима нам се чинило да би се тиме помутила сјећања на оно беспримјерно јунаштво, готово немогуће и наднаравне напоре које су јединице чиниле у Петој офанзиви — на дане епопеје — да бисмо се тиме огријешили о славу јединице, о успомене на плејаду храбрих јунака. Али ако се трезвено размисли, преовладавање људских слабости које су долазиле до изражаја савлађујући их у себи, борбом против њих међусобним помагањем бораца, колективом, утицајем старјешине,

уствари се још више повећавали вриједност сваке јединице. Природно је да су уз задивљујућу свијест, јунаштво, пожртвованост, другарство и друге одлике наших јединица из објективних разлога понекад морали доћи до изражаја и појаве страха, егоизма, па и бесперспективности. А величина улоге партиских организација и старјешина у васпитном раду са људима, поред осталог, огледала се и у њиховој способности за преовлађавањем и сузбијањем свих тих слабости и негативних појава.

Ако се анализирају одређене мјере у јединицама за одржавање сталне активности код људи, сагледаће се и неке негативне појаве, као што је апатија код једног броја људи, стално испољавање жеље за јелом и сл. Баш стална тежња да се такве појаве отклоне у јединицама дала је доста примјера и искуства. Као што је принцип сталне активности у оперативно-тактичком погледу имао своје различите видове, на примјер, не дозволити непријатељу да и једног тренутка остане на миру, и на тај начин мијењати неповољан бројни однос у корист слабијег (једна бригада брзим и смјелим маневрима претстављала је за непријатеља више од њене стварне бројне јачине) — тако је он и у оквирима јединице имао одређен допринос на одржавању борбеног морала. Наоко су то мала и незнатна искуства, али итекако вриједна. Наћи се, рецимо, на положају и ишчекивати напад непријатеља, дању, када непријатељска авијација тражи и најмањи податак о присуству наших снага, гладан и са малим изгледима да ће се људи до сита најести, напорно је. Теже утолико ако је човјек остављен сам себи, остављен својим мислима. Паметно усмјерити активност људи у таквим моментима значило је отклонити мисао на јело, на тежину ситуације. Колико је много значило кад се по малим групама, већ према томе колико је то борбена ситуација дозвољавала, заједнички читала добра књига из четних библиотеке, разговарало о прочитаној књизи, или дискутовало о чланку из „Пролетера“ или из бригадних новина, макар и старих, колико је било корисно да се запосле људи на уређењу личне опреме и наоружања и сл. Сваки такав рад или поступак одвраћа од суморних мисли и одржава здраво расположење у колективу. Гдје тога није било лакше је могло да се испоји све оно што је могло негативно да утиче и ослаби снагу јединице.

Када је ријеч о поступцима и раду старјешина онда међу најзначајније, свакако, спада све оно што је чињено у погледу *бриге према људима*. И овим поводом се може рећи да је испољена брига према човјеку, његовим потребама, одавање дужног поштовања према личности сваког појединца, баш због тешких услова, било од знатно веће улоге него иначе. Није овдје у питању само однос према рањеним и болесним друговима — проблем на коме је streпио сваки наш старјешина и борац. То је био један од видова бриге за човјека и то такав у коме је племенито жртвовање, плаћено великом цијеном, донијело ванредну моралну побједу која се одразила не само у снази јединица Главне оперативне групе, него је била морални капитал за НОР у цјелини. Ту се не ради само о односима између старјешина и бораца који су својим духом отклањали сваку могућност неспоразума — на-

равно уз изузетке — што је произилазило из чињенице да су старјешина и борац заједнички дијелили невоље и радост, нити о томе колико је борац, због духа односа у јединицама био у могућности да отворено каже шта мисли о поступцима командира, а то је не само позитивно дјеловало на старјешину, него је свакако подизало ауторитет његових примједба упућених борцима. У свакој јединици непосредна брига за човјека значила је сталан напор старјешине да се ублаже оскудице у сваком погледу. А немаштине и напора било је тада у јединицама на претек. Могућности да се недостаци у храни, муницији, оружју, надомјесте и обезбиједи одмор, па и минималан, готово није ни постојало. Оне су из дана у дан бивале све теже и теже.

Такви тешки услови доводили су у неким јединицама до појава које су само још више отежавале ситуацију, али је на њих оштро реаговано. У једном документу из 1 дивизије, у почетку офанзиве 19 маја), говори се о појави ускогрудог гледања на ратни плијен: „Врховни штаб нас је упозорио и на то да је једна од дужности штаба дивизије да те сувише велике разлике изравна (разлике између појединих бригада у погледу наоружања, а нарочито муниције — В. М.). Мора се признати да по том питању постоји велика ускогрудост у нашим јединицама и код наших старјешина. Још увијек је тешко добити дио наоружања и муниције — сем оне која се сматра сувишном — од јединице која располаже већим количинама. Овој појави која никако не одговара степену развоја наше војске треба одлучно стати на пут и постићи коренити преокрет. Потребно изједначење наредиће штаб дивизије, али тежиште питања није у томе, него *васпитање људства и старјешина* у ширем и, на крају крајева, реалнијем духу. До сада се између осталог та ускогрудост и сувише често схватала са шаљиве стране и као нарочита довитљивост која се признавала као нека врлина.“⁽¹⁴⁾ И на овом проблему се види да је требало водити борбу и преовлађивати и субјективне слабости и појаве, које су отежавале и онако тешку ситуацију.

Када је у питању брига за људе и међусобни односи уопште, тада искуства говоре да није било важно само то колико се стварно бригом старјешине, па и за мало, побољшао положај човјека, колико да људи виде да је учињено све што је могло да се учини у њиховом збрињавању. „Па и онда када није било могуће, упркос крајњег залагања, битно побољшање тих услова, само увјерење бораца да се о њима води брига, да се предузима све што се може, позитивно је дјеловало на њихово расположење и утицало на подизање њихове спремности да се тешкоће савладају.“⁽¹⁵⁾

Људи нису или су ријетко негодовали када су остајали гладни, или без других основних потреба, али су то чинили ако није све учињено да им се олакшају напори и тешкоће.

¹⁴⁾ П. Морача: Студија о одбрани — у рукопису.

¹⁵⁾ Зборник докумената Народноослободилачког рата, Том IV, књ. 13, докуменат бр. 100.

И његовање *пожртвовања и узајамног повјерења* бораца и јединица, тај неопходни елемент снаге јединице, морало је неминовно да буде потстицано радом старјешина и партиских организација, њихови поступци и мјере морали су бити усмјерени ка том циљу. Помоћи другу до себе, јединици на коју се наклањаш или која је у опасности, било је не само парола на коју се ни једног тренутка није заборављало, него услов успјешног вођења борбе, према томе и услов опстанка.

Развијати такве односе међу борцима и између јединица није било тешко, јер је сваки дан доносио нове случајеве које је само требало учинити доступним јединицама па да васпитно дјелују. У извјештају о војним акцијама једног батаљона 3 крајишке бригаде за период од 15 до 31 маја 1943 године, поред осталог, стоји: „Након што је порушен мост (на Тари — В. М.), остао је друг Миле Вукша из друге чете спавајући на десној обали ријеке, а друг Дане Иванчевић који је покушао да преплива ријеку како би га спасио, утопио се, док се о Милу Вукши ништа не зна. Непријатељ је покушао да пређе ријеку, али су га наше јединице одбиле“.¹⁶⁾ Штур детаљ из петнаестодневног ратног извјештаја коме није потребна ни ријеч објашњења.

О узајамној помоћи јединица исто тако говори писмо команданта и комесара 7 баниске дивизије 5 батаљона 4 бригаде: „На нашем путу из Црне Горе у Источну Босну, пробијајући се под најтежим околностима кроз непријатељске линије, ви сте нас прихватили у најтежем моменту на ријеци Хрчавки (батаљон се налазио на положају на Тисовом Брду. Да тада није успоставила контакт са првом групом, ко зна какве би све нове муке 7 дивизија још морала да поднесе — В. М.). Ваше јуначко држање и другарска пажња према нашој дивизији потстичу све наше борце и руководиоце и ми вам се у име наше дивизије захваљујемо“. О том истом догађају у једном чланку потпоручник Јасна Булатовић пише: „Пети батаљон је остао у заштитници. Иза њега била је у покрету VII банијска. Када се батаљон пробио непријатељ поче страховито да туче VII дивизију. То не смије да се дозволи. И командант Бошко распореди батаљон не чекајући наређење од бригаде, са ријечима: макар изгинули сви до посљедњег морамо одржати положај док задњи дијелови VII банијске не пређу.“¹⁷⁾

Поред ових поступака и мјера који су имали одраза на борбени морал у јединицама Главне оперативне групе, заслужују исту такву пажњу нарочито они поступци и мјере који су били усмјерени на развијању позитивних особина. То што су поменути само проблеми развијања активности, бриге о људима и пожртвовање и узајамна помоћ између јединица и бораца, не значи да су они и најзначајнији.

¹⁶⁾ Зборник докумената Народноослободилачког рата, Том IV, књ. 13, докуменат бр. 140.

¹⁷⁾ „Три године борбе IV пролетерске бригаде“, издање „Просвета“, 1945.

Улога и примјер старјешине могао би се ставити и испред њих. У исти ред сигурно улазе и поступци на његовању здраве шале за развијање ведрог расположења у јединици и слично.

*

Све је ово само дио проблема о борбеном моралу који се намећу у проучавању грађе за период Пете непријатељске офанзиве. Сваки од подручја рада у том домену: политички рад, рад партиских организација и утицај колектива, дјелатност и поступци старјешина, свако од њих заслужује детаљну анализу. Зато су неки значајни моменти за разумијевање вриједности борбеног морала и поуке које резултирају из тог периода или само узгред поменути, или о њима чак није ни било ријечи. Напримјер, од каквог је ванредног значаја за борбени морал јединица био њихов састав, а нарочито у погледу броја комуниста — по неким подацима око 55% свих припадника у јединицама било је организовано, а међу њима један број оних који су се још у школи предратног револуционарног рада очеличили у прекаљене борце, чија је права вриједност дошла до пуног изражаја у НОР-у! Такође није поменуто од какве је важности у том погледу спремност народа за борбу, какав је позитиван утицај на борбени морал јединица имао однос позадине према војсци и слично.

Али није ни била сврха овог написа да уђе у све проблеме, него да неке од њих само начне, или укаже на потребу да се о њима дискутује. Јер за детаљну обраду сваког од њих сигурно је потребна посебна студија, чиме би било употпуњено и изучавање Пете офанзиве у цјелини.

Генерал-мајор др **ЂОКО ИВАНОВИЋ**

СТВАРНИ И ПРАВНИ ПОЛОЖАЈ ЖРТАВА У ПЕТОЈ НЕПРИЈАТЕЉСКОЈ ОФАНЗИВИ

Историја је пуна примера гажења обичаја и правила, дате речи и писаног уговора. Варварски поступци према заробљеном непријатељу и становништву окупираних територија нису остали непознати ни ратнику стрелцу или витезу — ни савременом борцу. Међутим кршење ратног права није могло спречити његов даљи развој, нити укинути потребу његовог постојања. Напротив, са све већим усавршавањем ратне технике, са све већим проширивањем ратне позорнице, са све већим учешћем становништва у ратним напорима, расла је и расте потреба за ратним правом, за регулисањем ратова, ратних односа и ратних поступака.

Степен развика Међународног права а посебно Међународног ратног права огледа се, у првом реду, у односу према човеку, у поштовању његове личности, његове части и достојанства, у броју, врсти и значају признатих и загарантованих права у рату. Ако с тог аспекта анализирамо правила Међународног ратног права која регулишу поступак према жртвама рата, онда можемо бити веома задовољни њиховим, релативно, веома брзим и богатим развојем у првих тридесет година овог века.

Хашким и Женевским конвенцијама припада велика заслуга у подизању заштите права човека, под одређеним условима, на виши степен. Обичајне и уговорне одредбе које су штитиле жртве рата, упркос све жешће ратне стихије, поштеђивале их од понижења и гажења људског достојанства нашле су места у Међународном праву. Окрутна самовоља зараћених држава морала је уступити првенство потреби заштите права човека, људских права, на једној широј основи и вишем нивоу и тим правима обезбедити потпуније поштовање, дајући им снагу међународних закона.

Осврнућемо се укратко, само на неке основне одредбе IV Хашке конвенције од 1907 године и Женевских конвенција од 1929 године — које су штитиле жртве рата односно које гарантују заробљеним борцима, рањеницима и болесницима као и становништву на заузетој односно окупираној територији одређена права.

Права заробљеника:

Ратни заробљеници јесу лица, одређених категорија, која у оружаном сукобу између две Стране, допадно под непријатељску власт. У односу на Силу која их држи ратни заробљеници имају статус обезоружаног непријатеља. У односу на Силу којој припадају, ратни заробљеници су привремено отсутна лица, лишена одређених права и дужности али не и извесних обавеза.

По Женевској конвенцији о поступању са ратним заробљеницима, од 27 јула 1929 године, право на положај ратног заробљеника поред заробљених припадника редовних оружаних снага, имају и припадници милиције и добровољачких одреда — као и становништво неокупиране територије — под одређеним условима, с тим што припадници добровољачких одреда морају да испуњавају позната четири Хашка услова, тј.: да на челу имају одговорно лице, да носе видљиви знак распознавања, да отворено носе оружје и, најзад, да поштују ратне законе и обичаје (чл. 1).

Убити разоружаног непријатеља јесте злочин по Међународном праву. Заробљени борац није злочинац који се може кривично гонити и малтретирати зато што се борио за ствар своје домовине. Са њим не може слободно располагати лице које га је заробило или јединица. Ратни заробљеници су под заштитом и у власти непријатељске Силе која мора обезбедити, према њима, човечан поступак, заштитити их од аката насиља и увреда — почев од њиховог заробљавања на фронту па до репатријације. Непријатељска Сила не сме према ратним заробљеницима предузимати никакве врсте репресалија — због евентуалних против-правних поступака противничке Стране, из које потичу ратни заробљеници — или из било којих других разлога (чл. 2).

Непријатељска Сила мора обезбедити пуно поштовање части и личности ратног заробљеника водећи посебно рачуна о одговарајућем поступку према заробљеним женама-борцима (чл. 3).

Непријатељска Сила је дужна да преко својих органа и јединица обезбеди, у најкраћем могућем року после заробљавања, евакуацију заробљеног непријатеља из опасне зоне (чл. 7, 8).

Ратни заробљеници се не смеју употребљавати ни за какве радове који имају везе са ратним операцијама — било на самом фронту или касније (чл. 31).

Према њима се не смеју примењивати ма какве телесне казне или други облици свирепости (чл. 46).

Права рањеника и болесника:

Рањеници и болесници који падају под власт непријатеља користе, поред права која имају као и сви остали ратни заробљеници, још и посебна права с обзиром на њихово психичко или физичко стање.

По Женевској конвенцији за побољшање судбине рањеника и болесника у војскама у рату, од 27 јула 1929 године, заробљени рањеници и болесници имају право на потребну негу (чл. 1). Погинули се морају прикупити и са дужним поштовањем сахранити — извештавајући Страну из које потиче погинули о његовом имену и месту сахране (чл. 4).

Санитетско особље које је запослено око рањеника и болесника неће се сматрати ратним заробљеницима ако падне под власт непријатеља. Оно има право на посебан поступак. Зарађена страна је дужна да омогући повратак заробљеном санитетском особљу — у састав његових оружаних снага — чим то дозволе војне потребе (чл. 9, 12).

Права становништва:

Међународни закони и обичаји штите мирно становништво од ратних страха и аката насиља. Они грађанима гарантују живот, имовину и личну слободу.

Непријатељ мора поштовати лични живот, част, имовину и права породице. Он не сме присиљавати ниједног грађанина да даје било какве податке о оружаним снагама своје земље или на полагање заклетве непријатељској Сили (чл. 44, 45 и 46) Хашког правилника, усвојеног 1907 године. Пљачка имовине је изричито забрањена, евентуална реквизиција у природи мора бити у складу са економским могућностима становништва (чл. 28, 47, 50, 52).

Забрањено је убијање или вероломно рањавање лица која припадају непријатељском народу, као и нападање или бомбардовање, било којим средствима небрањених градова, села, насеља или појединих кућа (чл. 23, 25).

Зарађене Стране су морале поштовати изнете прописе, за време Другог светског рата — па према томе ускладити и своје унутрашње прописе са међународним законима и обичајима. Непријатељ је морао поштовати права жртава рата и по сваку цену спречити убијање ратних заробљеника, рањеника, болесника и становништва, спречити убијање талаца и силовање, масовно клање и мучење, застрашивање и изгладњавање, спречити пљачку, пустошење и паљење личне имовине и других добара народа.

Однос непријатеља према жртвама рата

Како је непријатељ поштовао Међународне законе и обичаје током Пете офанзиве, како је поступао према заробљеним борцима НОР-а, рањеницима, болесницима, становништву и његовој имовини — најбоље се може видети из наређења која су важила за непријатељске јединице током битке на Сутјесци, без обзира када су издата, као и из документације о фактичким поступцима непријатеља према жртвама рата. Још 27 априла 1941 године командант 11 немачког армиског корпуса, генерал Коцфлајш издао је заповест у којој се, између осталог, каже:

„... 2. Очекујем да сваки отпор буде сломљен са безобзирном оштрином. Без оклевања треба стрелјати сваког оног који се затече под оружјем, било да даје отпор или бежи...“¹⁾

Само један дан касније, 28 априла 1941 године, командант 2 немачке армије Вајс у својој заповести, између осталог, наређује:

„1. ...

ц) Појавили се у једној области нека наоружана банда треба стрелјати и мушкарце способне за оружје, који су ухваћени у близини банде...

д) Сви стрелјани има да се обесе, а њихове лешеве оставити да висе.

2. ...

е) У угроженим местима, које су поселе трупе, одмах узети таоце (из свих друштвених слојева), које треба после напада стрелјати и обесити. Ову меру одмах објавити у свим насељеним местима...“²⁾

¹⁾ Зборник докумената НОР-а, том I, књига I, стр. 327.

²⁾ Зборник докумената НОР-а, том I, књига I, стр. 329—330.

У наређењу начелника штаба немачке Врховне команде, од 16 новембра 1941 године за угушивање „комунистичких устаничких покрета у окупираним областима“, између осталог, се каже:

„2. ...

Вођа је сада наредио да треба свуда применити најоштрије мере, како би се покрет угушио у најкраћем року ...

3. ...

б) ... Као одмазда за живот једног немачког војника мора се у тим случајевима узети као опште правило, да одговара смртна казна 50—100 комуниста. Начин извршења смртне казне мора још појачати застрашујући ефекат ...“

Током целе 1941, 1942 и 1943 године потчињени команданти и јединице су се такмичиле у зверствима сваке врсте, паљевини, „сравњавању села са земљом“, вешању или стрелјању на лицу места — свих и свега што је било или би могло бити партизанско. Познато је Хитлерово наређење о немилосрдној ликвидацији „командоса“ од 18 X 1942 године,³⁾ које је у потпуности важило и за балканске партизане — на основу заповести главног команданта немачких оружаних снага на Југоистоку генералпуковника Лера, Пов. бр. 2887 од 28 октобра 1942 године, у којој се, између осталог, каже:

„Фирерова заповест у потпуности важи за цело подручје команде оружаних снага на Југоистоку ...

Добровољно предавање таквих лица неће ништа изменити њихову судбину.

Све непријатељске групе које се ма где појаве биће уништене до последњег човека.

Тек када сваки устаник буде знао, да као такав ниуком случају не може извући живу главу, може се очекивати да ће окупационе групе бити у стању да савладају сваки устанички покрет ...“⁴⁾

Генерал Лер је наредио да се одредбе горње заповести спроводе са „најбруталнијом строгошћу“ и запретио да ће прекршиоце „без милости узети на одговорност“. Он је био свестан да ће ова заповест, као и низ других, изазвати низ злочина и да је као таква противправна. Због тога је наредио да се заповест повуче и уништи када се са њом упознају јединице.

Генерал Роата, командант 2 италијанске армије је 1 марта 1942 године својом познатом окружницом „Цирколоре 3 Ц“ наредио безизнимно стрелјање заробљених бораца НОВЈ.

„... Стога наређујем да се о свакој одлуци да се неки партизан не стрелја обавести команда армије; поред заробљеникових генералија навести још и мотив због чега се није приступило његовом стрелјању ...“⁵⁾

³⁾ Војно-историски институт ЈНА: бр. регистра 6/1, К-1.

⁴⁾ Војно-историски институт, 2/2 А — К-2.

⁵⁾ Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача: Саопћење о талијанским злочинима против Југославије, Београд, 1946, стр. 77.

У „Упутству о владању трупа у акцији“, које је 12 маја 1943 године издао командант 118 ловачке дивизије, генералпшукковник Јозеф Киблер, између осталог, се каже:

„Тач. 2 — заробљеници: ко је очевидно учествовао у борби против немачког Вермахта и буде заробљен има након саслушавања да се стреља . . .

Тач. 8. Држање према становништву: Трупе има да поступају безобзирно и са бруталном оштрином против становништва . . .“⁶⁾

Команданти немачких дивизија су, 29 маја 1943 године примили и даље пренели својим јединицама депешу следеће садржине:

„После успешно извршеног потпуног затварања у обруч — комунисти ће делимично покушати да се пробију.

Заповест: Ниједан мушкарац способан за борбу не сме жив изаћи из обруча.

Жене претрести да нису преобучени мушкарци.“⁷⁾

Сва изнета наређења била су на снази током Пете непријатељске офанзиве.

Поступак непријатеља према заробљеним борцима НОР-а и становништву

На просторији, на којој су вођене борбе током Пете офанзиве, а нарочито између кањона Пиве, Таре и Сутјеске, наши непријатељи су применили сва дотадашња искуства у масовном уништавању добара, у мучењима и свирепим, зверским комадањима свих људских бића на које би наишли — чак и нејачи склоњене у тамним и дубоким пећинама кањона Пиве. Навешћемо само неке примере, од многобројних, који поткрепљују горњу констатацију.

Поступак са заробљеним борцима, рањеницима и болесницима.

Средином јуна 1943 године припадници немачке 118 ловачке дивизије наишли су у рејону Сутјеске на један ешелон од око 200 тешких рањеника. Иако им немоћни рањеници нису пружили отпор, — Немци су их убијали машинкама, клали и на грудима им палили ватру. Ешелон тешких рањеника — заробљених бораца НОВЈ — сагорео је у ватри потпаљеној руком злочинаца.

Другу групу од око 20 рањеника који су били склоњени у једној скровитој вртачи, Немци су тукли бомбама а потом су се сјурили у вртачу и раскомадали и погинуле и још живе рањенике.⁸⁾

Командант 369 „Вражје дивизије“, генерал-пшукковник Фриц Најдхолд је 29 маја 1943 године издао наређење да се настави беспштедно убијање рањеника и становништва.⁹⁾ Команданти непријатељских дивизија, пукова и батаљона лично су руководили зверствима и давали пример својим потчињенима. Тако је Командант 118 дивизи-

⁶⁾ Војно-историски институт, Бр. рег. 5/1, К. 2-Б, стр. 298.

⁷⁾ Војно-историски институт ЈНА (VII), Бр. рег. 5/1, К. 2-Б, стр. 263, 300.

⁸⁾ Архив ВИИ ЈНА, Рег. бр. 1/1 — 8/1, К. 2-Б.

⁹⁾ ВИИ ЈНА, Бр. рег. 5/1, К. 2-Б, стр. 258—264.

зије лично учествовао у масакрирању великог броја рањеника и болесника у Сухој и мучењу заробљеника и ухваћеног становништва у околини Тјентишта.

Почетком јуна 1943 године — у једној колиби, на месту званом Гај, крај Пиве, Немци су после страшног мучења, из шмајсера убили око 100 тешких рањеника и у с. Коритнику 50 рањеника. Они су том приликом од рањеника у с. Коритнику одвојили једног лекара и његову супругу — болничарку и на свиреп начин их убили код сеоске чесме.¹⁰⁾ Они су запалили и цркву у селу Мратињу да би сагорела заједно са заробљеним рањеником.¹¹⁾

Непријатељи су се једнако односили и према заробљеном, здравом или рањеном борцу на самом положају. О томе говоре стотине примера. Навешћемо један: на положајима код Г. Бара, са којих су наше јединице привремено отступиле, непријатељ је заробио један број рањених бораца. Противнападом наше јединице су мало касније повратиле изгубљени положај и на њему пронашле своје борце са одрезаним главама, ушима и ногама, забијеним колчевима у главу, груди итд.

Долина реке Сутјеске је била препуна најразноврснијих зверстава. Сведок су становници тога краја, нарочито села Врбнице, који су остали живи, кријући се по дубоким шпиљама и густим шумама Зеленгоре, Маглића, Волујака и Вучева — и после борбе закопавали унакажене лешеве партизана. Очевидац тих недела је и група руководиоца Треће НОУ дивизије која се 18 јуна 1943 године пробијала долином Сутјеске у правцу Врховног штаба. Гомиле црних, на јунском сунцу поднадулих, унакажених и раскомаданих лешева заробљених бораца НОВЈ — лежали су на обалама реке Сутјеске. На такав начин завршило је живот више од 2.000 тешких рањеника и болесника.

Очевици су и сами рањеници које Немци нису открили и који су остали у животу захваљујући прихвату од стране становништва или пробијању до најближих партизанских снага.

Поступак према становништву.

Сведоци немачких злочина били су и припадници немачких јединица које су учествовале у њиховом извршењу.¹²⁾

Припадници „Принц Еуген“ дивизије су на свим правцима наступања чинили нечувена зверства над мирним становништвом по се-

¹⁰⁾ ВИИ ЈНА, Бр. рег. 4/1, К. 2-Б, стр. 179.

¹¹⁾ ВИИ ЈНА, Бр. рег. 4/1, К. 2-Б, стр. 202.

¹²⁾ Тако немачки официр др Еуген Струмф каже да је Аугуст Шмитхубер, командант 14 пука СС дивизије „Принц Еуген“ био најкрволочнији официр дивизије: „... када смо једног дана дошли у место Пива и ушавши у једну кућу неког учитеља, чија се жена пре два дана породила, наредио је (Шмитхубер) да се цела породица моментално исели. У поменутој кући било је 12 лица. Како се они нису моментално иселили Шмитхубер је наредио да се одмах сви побију...“

... Један сељак је донео на лежима неког нашег (немачког) рањеног војника, по рођењу из Линца, ја сам примио овог рањеника а тај сељак који га је донео стајао је по страни. У том тренутку наишао је Шмитхубер и питао, шта овај тражи ту, па чувши шта се догодило, он је хладно наредио да се тај сељак убије...“

лима, на раду по пољима као и над чобанима по пашњацима — нарочито у срезу Никшићком и Шавничком. Убијали су девојке и младиће, људе и жене, децу малу и немоћне старце, где год су их нашли. Потресни су примери њихових недела у селима Луково, Враница, Прага, Грац, Добро Село, Превиш, Милошевићи и десетинама других. Народ је до те мере био заплашен системом уништења и методом извођења злочина да их је било и полуделих — од ужаса свирепости и страха.¹³⁾

9 јуна 1943 године делови „Принц Еуген“ дивизије су блокирали сваку кућу у малом планинском селу Стабна, из којих су посебне екипе извлачиле и мајке са децом на грудима, и старце и осталу нејач, а затим их (106 на броју) живе спалили у три сеоске колибе.¹⁴⁾ Припадници немачких и италијанских јединица задовољавали су свој злочиначки садизам: набијали су децу, на очиглед родитеља и друге родбине, на своје бајонете, а потом их бацали у пламен запаљених кућа, колиба, или припремљених ломача. После тога су на ред долазили родитељи и остала родбина — и до последњег сагоревали као живе буктиње пред очима побеснелих звери у људском облику.

Да би заплашени народ повратио у села, непријатељ би кроз село најпре упутио колону која се лепо опходила са свима становницима, а кад би ова колона напустила село и кад би се у њега вратили избегли становници, непријатељ би се изненада поново вратио и вршио масакрирање мирног становништва. Тако су италијанске и немачке јединице — само за два дана крајем Пете офанзиве — успеле да похватају и покољу око 1.600 људи, жена и деце — по раштрканим и малим селима Планине Жупе и Пивске.

Јединице 369 дивизије генерала Фрица Најдхолда похватале су на правцу Горажде — Фоча око 80 особа — мушких и женских и потерале их испред коњичких делова. Ко на том путу није могао да издржи темпо коњаника — био је одмах убијен. Припадници те дивизије су, после претходног силовања, извршили масовни покољ жена у Пљеваљском срезу.

Поступак са имовином.

На правцима свога наступања непријатељ је уништавао, палио и пљачкао сва лична и општа добра — све што је могло користити човеку за његов физички опстанак. У малим планинским селима и катунима, која живе у условима тегобног живота и борбе са суровим планинским недаћама, лишити човека намирница, одеће, обуће, постелне опреме, куће или колибе, усева и стоке — практично значи осудити га на смрт. А то су Немци и желели и радили. Тако су припадници СС дивизије „Принц Еуген“ после спаљивања 106 људи, жена и деце у селу Стабна, спалили све њихове куће, стаје за стоку и колибе, опљачкали сву имовину која им је могла користити и собом отерали око 2.000 комада ситне и 250 крупне стоке.¹⁵⁾ Они су је отерали

¹³⁾ ВИИ ЈНА, К. 2-Б, стр. 167—174.

¹⁴⁾ ВИИ ЈНА, К. 2-Б, стр. 174.

¹⁵⁾ ВИИ ЈНА, рег. бр. 1/1 — 8/1, К. 2-Б, стр. 174.

са собом, за своју исхрану, и у многим другим селима темељито уништили и спалили чак и усева.¹⁶⁾ У општини Дробњаца, која је имала свега 800—900 домаћинстава, непријатељ је спалио 378 кућа, 468 штала, 537 колиба, одвео 548 коња, 1.673 грла крупне стоке, 13.963 овце, вагонске количине: меса, жита, вуне итд.¹⁷⁾

Сутјеска је мозаик свирепости, злочина и других противправних радњи које су фашисти практиковали на пространим ратиштима Европе.

Непријатељи наших народа у току Народноослободилачког рата морају признати да су народи Југославије по начелима Међународног права, имали право на устанак и да су водили борбу поштујући правила и обичаје ратног права, упркос грубог кршења и безобзирног гажења и тих правила и тих обичаја од стране немачких оружаних снага и њихових савезника. А ратни закони и обичаји, по чл. 9 Бриселске декларације од 1874 године морају се примењивати и на припаднике народне војске као и добровољачких одреда ако испуњавају позната четири услова. Несумњиво да ова одредба обухвата припаднике наших партизанских јединица. На тој конференцији је било покушаја да се одузме право становништву на дизање против окупатора на оној територији где је уведена његова стварна власт. По тој пројектованој одредби лице које би се дигло против окупатора не би се сматрало ратним заробљеником него би се због побуне могло предати суду. Пошто је тај пројекат био уперен против партизана, он је изазвао оштар протест малих држава. Претставник Белгије Ланбреммон рекао је:

„Ако грађани морају бити кажњени само зато, што су стављајући на коцку свој живот, хтели да бране своју земљу, онда треба да поред стуба где ће бити стрељани, нађу одредбу уговора, који је потписала њихова влада, осуђујући их унапред на смрт“.¹⁸⁾

Због тога је тај противпартизански пројекат одредбе био повучен, што значи да је Бриселска конференција одобрила право народа на отпор. И док је Прва Хашка конференција потврдила све Бриселске одредбе, Друга Хашка конференција није забранила народни устанак у борби против окупатора. Она је нарочито истакла поштовање ратних закона и обичаја. У прелиминарним одредбама се каже: „... становништво и ратници остају под заштитом и влашћу начела Међународног права онаквим како она произилазе из обичаја установљених међу просвећеним народима, и закона човечности и захтева јавне свести.

Оне изјављују да се у том смислу морају тумачити нарочито чланови 1 и 2 усвојеног Правилника...“

Међутим, непријатељ је у току целог Народноослободилачког рата побијао право на устанак на основу Хашких одредаба — иако је

¹⁶⁾ ВИИ ЈНА, К. 2-Б, стр. 170—179.

¹⁷⁾ ВИИ ЈНА, К. 2-Б, стр. 389.

¹⁸⁾ Академик И. П. Трајнин, „Питање партизанског рата у Међународном праву“, Београд, 1947, стр. 11.

био свестан њиховог значаја и права која из њих проистичу. Зато је партизанске јединице, а касније и Народноослободилачку војску Југославије, називао „бандом“ и другим сличним изразима, да би им тим путем оспорио својство зараћене стране, без обзира на то што је НОВЈ испуњавала сва четири позната Хашка услова.

Са друге стране, НОВЈ се доследно придржавала својих обавеза из Међународног ратног права. И наш Врховни командант се непрекидно бринуо о поступању са ратним заробљеницима. Свестан је био тешкоћа око примене одредаба Женевске и Хашких конвенција на лица која су починила толико дивљаштва и нечовечних дела. Та иста лица су заробљавали и чували наши борци који су имали и личне, непречишћене рачуне са непријатељем. Тешко је било наћи некога коме непријатељ није поклао децу, или поубијао родбину, или спалио кућу и слично. Само висока свест бораца и дубока оданост и вера у своју Партију, у свога Врховног команданта, уздржавала их је од личног обрачуна са непријатељем због његових почињених недела. Наш борац се није могао спустити на ниво фашистичког тиранина. Тако га није учио Врховни командант нити одгајала његова Партија.

Још 8 новембра 1941 године Врховни командант је у име Врховног штаба наредио свим штабовима, политичким комесарима и борцима НОПОЈ следеће:

„ . . .

1. Под претњом казне смрти забрањује се одговарати на злочине сличним протумерама које нису дозвољене у Партизанским редовима:

а) малтретирање, пребијање или било какво испољавање личне мржње према заробљеницима који падају у наше руке . . .

2. Заробљени непријатељски официри и војници имају се стражарно спровести најближим нашим партизанским командама, које ће онда саме предузети истрагу против појединаца из редова заробљеника за које се непобитно докаже да су вршили било каква зверства или насиља.

3. . . . Наше војне партизанске јединице дужне су више од свих строго да поштују ратничка правила и високо држати неоклајану заставу наших херојских партизанских одреда Југославије“.¹⁹⁾

Документација НОР-а је препуна наређења, упута и директива за регулисање конкретног поступка према ратним заробљеницима — у вези њихове безбедности, смештаја, исхране, размене итд.

Непријатељ није признао Народноослободилачку војску за зараћену страну — не само током 1941 године него ни касније када су формиране регуларне јединице — десетине елитних дивизија и корпуса. Неки писци мисле да се непријатељ устручавао од признања Народноослободилачке војске ради тога што није могао да се помири са њеним начином вођења рата. Међутим, овде се не ради о начину рата — о партизанској тактици — када је реч о положају партизана у Међународном праву. Ту тактику могу да усвоје, у овој или оној

¹⁹⁾ Зборник, том I, књига II, стр. 223—224.

ситуацији и јединице регуларне армије. Ради се о праву вођења рата у позадини непријатељских снага, о ратним дејствима на окупираној територији, коју је непријатељ ставио под своју управу и за коју важе од њега издати прописи. Ниједан војник нити правник, неће посумњати у право једног команданта да упути регуларне јединице позади главних непријатељских снага и положаја, у његовој ближој или дубљој позадини на његовој или од њега окупираној територији — у циљу окружења и уништења непријатељских снага, одвлачења његових снага са фронта, спречавања намераваног напада, рушења система одбране, наношења губитака, уништења важних објеката у позадини, уништења материјалних извора за снабдевање — кидања комуникациских веза — или у ма ком другом циљу. Ниједно војно правило нити иједна одредба Међународног права — не прописује границу продора нити време задржавања јединица у позадини непријатеља. Нема прописа ни о обавезном одржавању везе „убачених“ јединица са својим главним снагама — у тактичком, оперативном или стратегиском опсегу. Оне оперишу слободно у непријатељској позадини у духу добијене директиве и конкретне ситуације — проналазе најбоља решења за извршење постављеног општег задатка. Међутим, у Другом светском рату, Немци су и такве јединице третирали као злочиначке банде. И оне су биле стављене ван закона као и „побуњеничке банде“ регрутоване из народа чија је влада „званично капитулирала“ и које после тог чина нису имале право ни на какву врсту отпора против окупационих трупа и власти. Зар се немачки поступак током 1941 и 1942 године, па и 1943 године у нечему разликовао — према ухваћеним југословенским партизанима од поступка према совјетским партизанима или енглеским падобранцима и командосима? Не — није се разликовао. То су биле, за њих, злочиначке банде које су могли грађани или трупе растргнути без одговорности. Немаца се није тицало да ли је влада тих бораца у њиховој позадини капитулирала, избегла из своје земље или води на фронту активну борбу. Они нису водили рачуна да ли су ти борци регрутовани из народа, или су бивши припадници регуларне армије — који нису положили оружје, или су припадници редовних оружаних снага које активно воде борбу на фронту и које су њихове старешине упутиле у позадину непријатеља са одређеним задатком Немци нису пазили на униформу и ознаке бораца у позадини нити их се тицало да ли носе народну ношњу или комплетну униформу регуларних оружаних снага сила из којих потичу итд. Другим речима, Немци нису водили рачуна о испуњавању или неиспуњавању одредаба међународног права — у погледу позната четири Хашка услова — да би таквим борцима признали или одбили статус ратних заробљеника — ако буду ухваћени. За Немце је било основно да такви борци воде убитачну борбу, да су веома опасни и да их због тога треба ликвидирати, без обзира на све чињенице и права која их штите. Критеријум за поступак била је борба тих бораца, опасност или могућа опасност од њиховог присуства, а не њихов положај који им обезбеђује међународно право и као

борцима и као евентуалним ратним заробљеницима. Немци су имали пуно разлога за свој страх, али не и за своје поступке. Партизани у срцу „Европске тврђаве“ нису били пожељни. Они су натерали окупатора да одваја елитне јединице са фронта за борбу против њих. Зашто? Зато што су својом борбом угрожавали и опстанак главних снага. Партизани су спречавали коришћење не само материјалних него и људских резерви са окупираних територија. Они су реметили реализацију планова ратне привреде. Они су ометали снабдевање оружаних снага на фронту. Они су подизали дух народног отпора на пројектној територији позадине — на којој су лежала материјална богатства и извори снабдевања не само немачких оружаних снага него и њихове земље. Од тога снабдевања, као и у свим дуготрајним ратовима, умногоме је зависила победа или пораз Немачке итд. Ето те опасности су диктирале однос према партизанима па је за то био исти 1941 године — када се партизани нису наслањали на своју регуларну армију — као и 1942 године када су у операцијама садејствовали крупним оружаним снагама НОВ Југославије. Исти однос као и према совјетским партизанима — који су координирали своје акције са јединицама Црвене армије — и претстављали део оружаних снага СССР-а итд.

Може ли се поставити питање, у ситуацији коју је наметнуо Други светски рат, да је на једној окупираној територији завршена свака борба самим фактом окупације — и без обзира како је до те окупације дошло? Не. Таква теорија је неодржива и са војничке и са правне тачке гледишта. Та окупирана територија је део светског ратишта на коме оперишу савезничке снаге — примењујући одговарајућа начела стратегије и тактике — у циљу победе над непријатељем. Тај унутрашњи фронт је саставни део општег фронта који се протезао преко три континента. Фашистичке силе су могле да негодују и да буду против „отварања“ тих фронтава — због њихове опасности — али не и због тога што њихово отварање није било у складу са законима ратовања или што је било противно законима и обичајима Међународног права.

Непријатељ није имао ни моралног ни правног основа за недела која је вршио и на Сутјесци и широм Југославије као и на другим ратиштима. Због извршених покоља, пљачки, паљевина и низа других противправних радњи — припадници непријатељских сила из Другог светског рата су и изведени на оптуженичку клупу у Нирнбергу и другим местима и суђено им као и сваком другом окорелом злочинцу.

СУСРЕТИ СА ТИТОМ У БИЦИ НА СУТЈЕСЦИ*)

Врховни командант Народноослободилачке војске Југославије у Бици на Сутјесци, у изванредно тешким условима: са малобројним јединицама против многоструко јачих непријатељских снага, са slabим наоружањем против до зуба наоружаног непријатеља, на врлетном пустом и сиромашном земљишту — без хране и опреме и уз све то са преко 4.000 рањеника, улагао је све своје умне и физичке снаге да сачува од уништења Главну оперативну групу и Централну болницу са рањеницима. У томе га нису могли спречити ни глад, ни неспавање, ни огроман замор од дугих и тешких маршева, ни друге одговорне дужности да понекад изађе и на положај са аутоматом у руци. И крв своју је пролио у тим данима. На стаблу једне младе букве у Зеленгори тупим ножићем неки од његових бораца нашао је времена да уреже три ријечи — „Овде рањен Тито“.

И уз све то Тито је често нашао времена за сусрет са борцем, разговор са командантом, да се лично побрине о рањеном другу или о малом дјетету, да осоколи и овесели људе. О томе говоре и ова сјећања на сусрете са њим у данима Битке на Сутјесци.

Др Иван Рибар

„Могу Вам рећи да су у оним тешким данима Битке на Сутјесци и чланови АВНОЈ-а били борци са пушком у руци. Били смо се растурили по разним јединицама. Назор и ја били смо у Седмој банијској дивизији. Било је тешко. Сјећам се пута од Барног Дола до Романије, а нарочито неколико момената са тог пута.

При прелазу Сутјеске јашио сам на коњу. Вода је тако махнито јурила, да се чинило, што се оно каже, „носи дрвље и камење“. Најмање десет бораца прихватило се коња којег сам јашио, да их вода не би однијела. Кад смо прешли ријеку застали смо да се одморимо. Искористио сам тај кратак предах да оперем нешто веша што сам узасе имао. И таман што сам по неком грању разастро оно што сам прао, непријатељ је извршио напад. Нешто од ствари ми је остало, јер смо одмах морали кренути.

*) Сјећања забележио потпуковник Милисав Никић

Кад смо остајали код Седме дивизије, Тито је рекао Јакшићу да поведе рачуна о Назору и мени. Ми се бригом Банијаца о нама можемо само похвалити. Назор је био доста тешко болестан, а ни ја се нијесам најбоље осјећао. Друг Тито нам је поручио да се ништа не бојимо. Кажем ја Назору: „Кад Тито то каже, онда се заиста немамо чега бојати. Само јуначки!“

Друга Тита нашли смо негдје код Лучких Колиба. Био је ранен. Рука му је била у завоју. Одмах нам је рекао да рана није тешка и заинтересовао се како смо ми прошли. Било ми је много жао Поздерца. Ја сам испричао како нам је пропала архива Претсједништва АВНОЈ-а. Наиме, на Вучеву сам сву архиву предао другу Ивану Милутиновићу. Рачунао сам да ће је он боље сачувати, био је млађи од мене. Иван је архиву склонио, добро је закопао у једној колиби, али шта је то користило: авионска бомба пала је право на колибу; рупа од експлоизје била је дубока и све је разнешено. Тито је јако жалио за архивом, али што се ту више могло?

Друг Тито је много водио бригу о Назору и о мени. Кад год је курир долазио од њега, увијек би нам донио понешто хране. Кад смо били заједно, почетком офанзиве, дао ми је неке стварчице које су ми биле од практичне користи, а и драге успомене које су говориле о Титовој изузетној пажњи према људима.

Сјећам се да је мајсторски заваравео непријатеља, чак и његову авијацију. Дешавало се често овако: авиони дођу, открију нас, бомбардују и ми одмах крећемо. Послије краћег времена друг Тито нареди да се вратимо на мјесто одакле смо и пошли. Јер нас ту више нијесу тражили, рачунајући да смо одатле отишли.

Тито је увијек био оптимиста, чак и у најтежим ситуацијама. Најчешће је био ведар и насмијан. Замишљен је био само у оним моментима кад би видео паћење тешких рањеника или збјега. О томе ми је често говорио.

Кад год смо се срели питао би ме како се осјећам и савјетовао да чувам здравље.

— Море, лако ћу ја за здравље, само ако се од ових одозго сачувам — одговорио сам му једном, мислећи, притом, на непријатељску авијацију.

— За то ћемо се ми војници побринути — смијући се одговори ми друг Тито“.

Вицко Крстуловић

„Врховни командант је, негдје са Тјентишта, послао курира у Барни До и јавио да кренем за њима. Собом сам водио два мала сина, кћер и жену. Дјеца су била још мала и нејака: старији син девет а млађи пет година. Мучио сам се да дјецу сачувам. И не само ја, већ и други који су ми помогли кад год су могли и чим год су могли. Кад смо стигли Седму дивизију на Вучеву Јакшић је одредио 7—8 бораца да нам помогну дјецу носити. Али, шта су они могли помоћи? Онако

уморни од борби, маршева и глади једва су ходали. Ја сам зато задржао само двојицу најупорнијих, који се никаквим мукама нијесу предавали.

Преко Сутјеске сам прешао са Десетом Херцеговачком. Ноћ је била страшна, а пут тежак. Коњ под Шкорпиком пао је и сломио кичму. Киша је падала. Дјеца озебла, а мокрим грањем ватру је тешко било наложити. Чим смо прешли ријеку по нашој колони почели су тући митраљеци и минобацачи. Са дјецом сам се вртио око једног дебелог стабла букве, само да бих их заштитио од парчади која су около звиждала.

Нешто хране за дјецу, при поласку што смо добили од Митра Вујовића, брзо је нестало. Дијелили смо и онима који су били најизмученији, а и борци су дјеци давали чак и посљедњи залогај. Било је то врло дирљиво: борац даје посљедњи залогај малом дјетету да би спасио његов живот, а из очију тог борца глад вири, мучи, само тек што га није покосила. Па, ипак, његова хуманост и доброта надјачавали су борбу за самоодржање.

Да, тешко је било и мени са дјецом и другима око нас, али и у тим моментима мислили смо на друге: на дивизије које се испред нас пробијају, на Тита, на оне јединице и рањене који су остали преко Пиве. И зато, чим смо стигли близу Врховног штаба, желио сам да што прије видим друга Тита. То тим прије, јер нас је просто погодила вијест да је рањен. Неки су причали да је рана тешка, други, опет, да није опасно. Све ме то мучило. И не само мене, већ и остале, јер смо знали да од њега у овим тешким моментима све зависи и пробој и наша коначна побједа. Отишао сам код Тита да се лично увјерим како му је. Обрадовао се кад ме је видио. Одмах ме упита за породицу.

— Да ли су дјеца гладна? Имају ли шта јести?

Посједио сам неко вријеме са њим. Интересовао се о нашем путу. На растанку извуче однекуд двије конзерве и даде ми једну.

— Узми, однеси дјечи. Ово су посљедње, немамо ништа друго.

Опирао сам се. Зар од њега, рањеног, да узмем посљедње што има? Али ми опирање није помогло. Тито је рекао да ми старији можемо некако издржати, а дјеца су нејака и њих треба сачувати.

Данас је тешко и повјеровати да је у таквим моментима, кад је ситуација била изванредно тешка — свуд около на пар стотина метара водиле су се борбе, авијација и артиљерија пребирале су сваки кутак, а наше јединице улагале су посљедње напоре да се пробију — да у тим моментима Врховни командант нађе времена да мисли о троје мале дјечице и да им пошаље посљедњи оброк хране што је имао.

Такав је он био и то је, поред осталог, људе везивало за њега и доприносило да га неизмјерно воле. Никада тај сусрет у Зеленгори нећу заборавити.“

Пеко Дапчевић

„Још прије него су јединице Главне оперативне групе форсирале Дрину, а због идеје да се последије избијања на црногорско-херцеговачки пиво и ликвидације италијанских гарнизона и четничких упоришта у Црној Гори припреми операција за дејства у Србији, друг Тито је у једном саопштењу преко радиостанице „Слободна Југославија“ Прву и Другу пролетерску дивизију назвао „српске дивизије“. Сви смо у Штабу Друге пролетерске дивизије слушали радиопренос тог саопштења. Слушао је то и командир курира стари комуниста Петар Војводић. Чим је чуо оно „српске дивизије“ наљутио се, почео да млатара рукама и да протестује истичући гласно своје црногорско поријекло. Пришао ми је и рекао да ће, ако још једном то чује, разбити радиоапарат.

Пошто сам му објаснио смисао саопштења имао сам утисак да се умирио, али сам, за сваки случај, искористио свој командантски ауторитет и упозорио га да не прави глупости.

Једног дана пред почетак Битке на Сутјесци био сам позват у Врховни штаб који се налазио у Крушеву. Повео сам и командира курира Војводића. Њега је друг Тито добро познавао и кад год би га срео волио је да се шали са њим. Кад је поздравио друга Тита, учинио је то некако мрзовољно. Тито га отпоздрави и смијући се са чуђењем упита:

— Шта је? Што си потиштен, — да се ниси уплашио Њемаца?

Војводић је нешто прогунђао. Знао сам само ја о чему се ради и испричао другу Титу оно у вези са радиоапаратом. Тито се поче на глас смијати и упита га:

— Да ли ћеш збиља сломити радио?

— Богами оћу! одговори Војводић.

— Добро, да ли си ти већи Црногорац или Србин — упита га друг Тито и поче да га задиркује.

— Ма ја јесам и једно и друго, друже Тито, али ово прво ми је некако као кошуља.

Врховни командант му тада то објасни, потапша га по рамену и позва на ручак. Тако је читав „конфликт“ између Петра и „Слободне Југославије“ био изглађен.

Још док смо путовали ка Врховном штабу објашњавао сам Војводићу да је ситуација тешка и да ће ово; вјероватно, бити најтежа непријатељска противофанзива. (Такви разговори између команданта и њихових курира често су се водили без бојазни да ће, ма у каквој ситуацији, бити нарушен принцип тајности.) Петра је моје излагање, и поред његове изванредне храбрости, мало забринуло. Али, кад смо се враћали из Врховног штаба рече ми да не вјерује да ће ово што Њемци предузимају бити најтеже, јер су га у то увјерили Титово расположење и његов гласни смијех и веселост.“

„Неколико дана касније био сам позван код друга Тита на Црно Језеро под Дурмитором да ми изда наређење о даљим дејствима Друге дивизије. Кад сам стигао затекао сам га обученог тако као да се спрема да као шеф неке наше делегације негдје отпутује. Нова титовка, кожни калут, изгланчане чизме, доглед; све је то чинило један склад на изванредном Титовом командантском лику. Мало сам се зачудио и запитао друга Тита: „Каква се то парада спрема“.

— Зар не знаш — одговорио ми је — чекамо енглеску војну мисију коју шаље Черчил. Њих треба командантски дочекати, јер они иначе мисле да смо ми нека сељачка војска. Ти знаш — додаде Тито помало иронично — био си по свијету, да је први утисак врло важан.

*

„Од многих ратних сусрета са Врховним командантом овај што ћу вам сада испричати најдубље ме се дојмио. Било је то једне ноћи кад су Прва и Друга пролетерска дивизија пробијале последњи обруч на Зеленгори и продирале ка комуникацији Фоча — Калиновик. Колона Врховног штаба застала је у једној ували код Мрчин Колиба. Друг Тито је ту застао да би издао директиве за даља дејства Првој и Другој пролетерској и Седмој ударној дивизији.

Ситуација је била тешка. Свуд унаоколо водиле су се жестоке борбе. Иако је била ноћ, свуда око нас штектали су митраљези, гривали топови и одјекивале експлозије ручних бомби и граната. У даљини, тамо према Јелечу и Говзи, крчила је пут Прва дивизија. Но, у свему томе најтеже је било Трећој дивизији. Она је остајала све даље од нас, јер Прва, Друга и Седма готово да су биле издржале оно што је најтеже. Није могло бити ни говора да се Трећој дивизији и огромном броју рањеника који су били са њом може пружити било каква помоћ. Тешка ситуација у којој се нашла Трећа дивизија и рањеници притискивала је као мора и Тита и све нас који смо били те вечери око њега.

Ту у тој ували, у тако тешкој ситуацији, Врховном команданту је сугерирано да изда наређење Трећој дивизији да се пробије преко Сутјеске и Хрчавке за нама, макар и по цијену жртвовања тешких рањеника.

Тито је устао и почео да се кратко шеће час напријед час назад, забринуту ћутећи. Затим је сјео и опет устао. Било је очигледно колико га мучи тешка ситуација Треће дивизије и рањеника, али се и на његовом лицу могло видјети да не може донијети такву одлуку. Још једном је сјео и дубоко са замислио. Настала је она тешка констернација која одговорност таквих људи и њихову љубав према човјеку доводи у најтеже искушење. Тито је поново устао и, кад смо очекивали да ће направити још једну шетњу, он онако стојећи одговори.

— Ја то не могу наредити ни као секретар Партије, ни као Врховни командант, ни као човјек.

Тај Титов одговор, те ријечи дубоко људске и хумане, сви смо примили као једино могуће решење Врховног команданта. Дијелили смо са њим мисли, бригу и тугу због судбине рањених другова и једне наше храбре дивизије.

Са нама је те ноћи сједио и стари Рибар којег је пут од Пиве до Мрчин Колиба измучио, крај нас су пролазили борци бригада Друге и Четврте пролетерске и Десете херцеговачке, борци који су тога дана на Љубином Гробу, на Тисовом Брду и свим висовима и пропланцима унаоколо издржали небројене њемачке јурише, који су много пута и сами јуришали и — иако гладни и уморни од непреспаваних ноћи, тешких маршева и борби — кретали у нове борбе и окршаје, озарени што ту поред себе виде друга Тита, свог вољеног Врховног команданта. Ето тај сусрет са Титом у тој најтежој ситуацији остао је неизбрисиво у мојем сећању“.

Генерал-пуковник Велимир Терзић

„Имао сам прилике небројено пута да разговарам са другом Титом. Слушао сам га и био сам свједок његових сусрета са људима и догађајима. Све оно што је везано за њега у току толиког времена које сам провео у Врховном штабу, некако најдуже се задржало у сјећању. Било би вриједно испричати многе детаље, али ја ћу описати само један догађај којег се често сјетим. Можда, баш зато што се одиграо онда кад је Титу, Врховном штабу и нашој војсци било најтеже.

И сада, кад год ми се мисао врати на посљедње дане Битке на Сутјесци, чини ми се да негдје у близини чујем глас човјека који је изговорио ове ријечи. Било је то овако: Наше јединице ломиле су обруч непријатеља на путу Фоча — Калиновик. По плотунима који су се чули, по грмљавини топова и треску експлозија авионских бомби могло се закључити да борба из минута у минут постаје све жешћа.

Колона Врховног штаба и Пратећег батаљона кретала се кроз густе шуме од Мрчин Колиба ка селу Јелеч. Око нас, и то врло близу одјекивали су пуцњи. Час појединачни, а час дуги рафали. Било је јутро и журили смо. Тито је ишао на челу колоне, а кад је он ишао напријед тешко га је било стизати. Чак и млади, здрави и одморни људи са њим су тешко издржавали ход.

У једној долиници, крај стазе којом је кретала наша колона, нашли смо неколико тешких рањеника. Било их је, колико се сјећам, осморица. Застали смо. Ти људи били су ту на милост и немилост непријатеља. Рекох, све су то били тешки рањеници, непокретни. Немоћни су били да и један корак учине да би се спасили. Један међу њима био је нарочито тешко рањен: сав је био просто изрешетан. И тешко је било повјеровати да човјек са толико рана може и минуту живјети. Лик тог човјека, без ногу, измученог, који се бори са посљедњим дахом живота остао ми је заувјек у сјећању.

Друг Тито је наредио да одмах збринемо рањене. Тај приказ га је био толико узбудио да нас је, чак, све изгрдио. Прво што смо учинили донијели смо рањенима воде са оближњег поточића, да бар грло оквасе.

Наша колона се изненада појавила, рањеници су били на посљедњим мукама, такорећи на ивици смрти, па, ипак, одмах су препознали друга Тита. Као да им је његово присуство значило спас живота, на лицу им се указивало нешто као радост. И на запрепашћење свих нас онај који је био са највише рана, човек скоро без живота, викнуо је гласом који као да је избијао из здравих груди:

— Живио Врховни командант Тито!

Мислим да томе не треба објашњења. Лик Врховног команданта, његов однос према борцу и оном здравом и оном рањеном, вјера тог борца у њега казивали су све“.

Генерал-пуковник Павле Јакшић

„Кад смо прешли Пиву Седма дивизија била је сама: Прва и Друга пробиле су се преко Сутјеске кроз Зеленгору а Трећа је остала на десној обали Пиве. Читав тај пут до коначног пробоја у Источну Босну био је изванредно тежак.

Њемци свуд око нас и то врло близу. Топовске цијеви окренуте према нама са свих страна, чак и са голих, оштрих висова Маглића гајале су нас. Сутјеску је, по наређењу Врховног штаба, требало да пређемо код села Сухе. Дуго смо цијенили ситуацију да ли тим правцем кренути са Вучева или неким другим. Донио сам одлуку да ријеку пређемо нешто западно од Тјентишта. По непријатељској ватри, по еху плотуна наших јединица које су водиле борбу у Зеленгори и на основу извиђања, дошли смо до закључка гдје је непријатељ био најслабији и тим правцем смо пошли.

Пала је ноћ. Јединице су кренуле. Покрет са Вучева ка Сутјесци, прелаз преко ријеке и даљи пут — све је то било тешко поднијети, али су људи, улажући натчовјечанске напоре, све издржали. На даљем покрету служили смо се бусолама да не бисмо скренули с пута и узетог правца. Као оријентација служили су нам висови Озрен и Вилењак.

Нарочито тешке борбе водили смо кад смо ушли у шуме на лијевој обали Сутјеске. Јаке побочнице, које смо истурили за обезбјеђење покрета дивизије, тешко су одољевале нападима њемачких јединица које су настојале да нам пресијеку пут, да нас униште још прије него избијемо на Хрчавку.

Кад смо избили у близину Лучких Колиба, јединице Друге дивизије водиле су тешке борбе. Све около личило је на право разбојиште. Љубин Гроб записан је и остаће у историји као спомен јуначког подвига једне чете Четврте пролетерске бригаде која је изгинула, извршавајући добијени задатак. Али, тога дана на све стране било је сличних Љубиних Грובהа. Велики је број наших бораца који су тога дана пали и остали заувјек у шумама и на пропланцима Зелен-

горе. Експлозије авионских и ручних бомби, рафали митраљеза и пушчана паљба као да су били почасни плотуни, последња пошта и почаст онима који су гинули за слободу...

Од неких другова из Пратећег батаљона, које смо срели близу Лучких Колиба, дознао сам да су ту у близини чланови Врховног штаба и друг Тито. Још су ми рекли да је друг Тито рањен, да су неки из енглеске војне мисије погинули; да у Врховном штабу немају хране и да су гладни. Ситуација је била тешка: непријатељ напада без престанка и дању и ноћу, Прва дивизија се пробила ка Балиновцу, а Њемци су затворили бресту коју је она отворила.

Одмах сам кренуо ка Врховном команданту да му поднесем извјештај. Но, морао сам сачекати да макар и начас престане напад авијације да бих пришао мјесту гдје се друг Тито налазио. Примео ме у једном малом заклону сазиданом од камења. Слаба је то била заштита (јер је тај заклон мало већа авионска бомба могла разнијети). Кад нас је видио, Тито је био задовољан, а још више кад је чуо да је дивизија у доста добром стању и борбеном расположењу. Изненадио се како смо тако брзо стигли.

Док смо разговарали до нас је са Сутјеске допирао тутањ топова. На крају разговора друг Тито ми је дао задатак:

— Ми смо већ извршили распоред за покрет напријед. Крећемо сјутра ујутро. Ви образујете посебан ешелон, ухватите везу са Херцеговачком бригадом и крећите иза њих у правцу Врбничких Колиба и Балиновца.

Кад смо стигли главнину и кад је друг Тито био ту, уз нас, некако нам је било лакше поднијети тешкоће борби и маршева“.

Генерал-потпуковник Милинко Ђуровић

„По интензитету дејства непријатељске авијације осјећао сам да се припрема опсежна офанзива против наших снага које су се налазиле на територији сјеверне Херцеговине, Црне Горе и Санџака. Још половином маја авиони су гањали чак и појединце по неколико минута. То су били почеци, догађаји су ускоро попримили такав облик да су постале јасне и намјере непријатеља и општег његовог дејства. Почео је да напада са свих страна: од Бијелог Поља, од Никшића и Гацка, од Колашина, а још раније од Фоче. На фронтима су се водиле жестоке борбе у којима су наше јединице, улажући огромне напоре, успјешно одолијевале вишеструко јачим њемачким снагама.

Тих дана налазио сам се на расположењу Врховном штабу на Жабљаку који је непријатељска авијација тако жестоко бомбардовала као да је било у питању неко изузетно важно војно утврђење или индустријски објект, а не мало планинско мјесташце од стотинак становника. Свака кућа је до темеља срушена али жртава није било много.

По периферији слободне територије борбе су попримале све жешћи карактер. Пошто су се постепено приближавале Дурмитору и Црном Језеру, где је било сједиште друга Тита и Врховног штаба,

требало је премјестити Врховни штаб на неко друго мјесто, погодније за руковођење операцијама. У сутон једне вечери Врховни штаб је кренуо од Црног Језера преко Штуоца за Сушичко Језеро. Кратко вријеме друг Тито је јахао на коњу уз благе падине Дурмитора, али је убрзо сјахао и продужио пјешке. Ноћ је била мрачна, успон све већи — прави Дурмиторски — стаза раскалањена, а напор све тежи. Колона се све више развлачила. Друг Тито је са неколико курира све даље и све брже одмицао испред колоне. Настојао сам, уз крајње напоре, да не изостанем. Спотипцао сам се преко „прагова“ које су направила коњска копита и често сједао у блатом испуњене рупчаге. На једном мјесту, на самом врху Штуоца, у мраку сам се оклизнуо о нешто љигаво на стази. Опипао сам руком и закључио да је то мртав коњ којему је ту понестало снаге. Устао сам и продужио стазом која се стрмо спуштала, тежећи да скратим отстојање од чела колоне гдје се кретао друг Тито. А колоне заправо више и није било, јер се испрекидала на групе. Тито је био одмакао далеко напријед.

У саму зору стигли смо на Сушичко Језеро. Умор ме савладао; скоро исцрпљен од напора легао сам да се одморим. Друг Тито није ни покушао да се одмара. Обилазећи терен, одређивао је свакоме гдје ће се смјестити: Врховном штабу, АВНОЈ-у, Пратећем батаљону итд. Тек након пола часа почеле су да пристижу прве групе колоне, а протекла су пуна два сата док су посљедњи стигли, иако су са Црног Језера кренули у исто вријеме кад и друг Тито.

За све то вријеме посматрао сам друга Тита. Дивио сам се и чудило откуд му толика снага и издржљивост јер сам знао коликим је умним и физичким напорима био изложен, а да ипак не сједне, да се макар и начас одмори послије тешког марша у току читаве ноћи.

И у току дана гледао сам како друг Тито ради: док су се други одмарали он је примао извјештаје са фронта и издавао наређења. Често је устајао да прошета или да обиђе ову или ону групу интересујући се о свему. На његовом лицу могла се читати брига због тешке ситуације из које је и овог пута, као и много пута раније, требало наћи рјешење за излаз.

Код Сушичког Језера остали смо само један дан, да бисмо већ у току ноћи продужили у правцу Планине Пивске. Наредни дан провели смо на Планини Пивској. Тога дана, док сам разговарао са другом Марком, више од једног часа посматрао сам друга Тита из непосредне близине како шета једним малим планинским пропланком. Било је очито да прави планове за излаз — за пробој из непријатељског обруча који се све више стезао око наших снага.

Кад сам послије завршетка рата први пут видио бисту друга Тита, коју је за његово родно мјесто израдио вајар Аугустинчић, потсјетила ме на онај дан кад сам га гледао како шета на малом пропланку Планине Пивске. Велики умјетник ми је овим својим дјелом дочарао не само потпуни изглед Врховног команданта већ и сваку бору која се истицала на његовом лицу кад је доносио крупне одлуке за дејство наших снага у најсудбоноснијим данима нашег Ослободилачког рата“.

Генерал-потпуковник Никола Карановић

„На завршетку школовања, слушаоци Курса оператике Више војне академије били су примљени 1951 године код друга Маршала. Водио се жив разговор о многим питањима. Друг Тито је свакога по нешто питао: о раду, учењу, о здрављу, лову; разговарао о разним догађајима из рата итд. У једном моменту — бацивши поглед на мене — оставио ми је питање:

— Карановићу, шта је било са она два рањеника која су у V офанзиве били остали јужније од Миљевине? Да ли су живи?

Његово питање вратило ми је мисли у дане пробоја другог непријатељског обруча на путу Фоча — Калиновик. Тих дана водиле су се овде борбе које су још увек значиле бити или не бити. Непосредно иза јединица на положајима, искористио сам кратак предах да се мало одморим. Неколико дана и ноћи борби и покрета толико су ме испрјели да сам се једва држао на ногама. Легао сам у једну колибу и чим сам се „опружио“ тако сам чврсто заспао да ме никакав тутањ топова није могао пробудити.

Тито је стигао у нашу бригаду пред сам мрак. Питао је курире где сам и послао их да ме пробуде. Звали су ме, дрмали, али ме нијесу могли пробудити. Онда је у колибу дошао и друг Тито. Једва су некако успјели да ме пробуде. Но, ја сам од сна и умора био као у неком бунулу. Тито је видео у чему је ствар и питао ме:

— Познајеш ли ме?

— Познајем друже Врховни команданте!

И одмах сам устао. Изненадило ме његово присуство. То су били наши најистуренији положаји. Њемци су свакога часа могли извршити противнапад. Са Титом је било свега неколико другова а крећу се ноћу кроз непознат крај, те се сваког момента може упасти у непријатељске положаје.

— Ту у шуми имају два тешка рањеника. Одмах да их збринете и не смијете их уопште оставити — рече друг Тито.

— Нијесу наши — одговорих му, мислећи притом на то да смо ми све рањенике из бригаде прикупили и смјестили.

— Да, нијесу из твоје бригаде али су наши. Мислим да су Далматинци, брзо додаде друг Тито.

Одмах сам наредио да се рањеници пронађу, превију и смјесте. Врховни командант се интересовао за борбе на Шиљевцу и Вису, о стању бригаде, хтио је да зна ситуацију до танчина. На ватри се кувало нешто меса што смо заплијенили у претходним борбама. Понудили смо друга Тита да остане на вечери, иако се са месом није ништа друго спремало. Пристао је.

Прије вечере дали смо му парче хлеба намазано машћу и шећером.

— Ви Крајишници и у овој ситуацији имате хлеба — рече смијући се друг Тито.

— Ту резервицу створили смо претходне ноћи у оштрој борби са швабама, одговорио сам другу Титу.

Кад је месо било скувано, са једном порцијом био је послужен и друг Тито. Он, а и остали другови, сркнули су по неколико кашика топле „чорбе“, а онда појели месо.

Тито и остали из Врховног штаба послвије „вечере“ кренули су правцем за Првом пролетерском која је до тада већ прешла цесту Калиновик — Фоча.

Ноћ је била врло мрачна. Ја сам за њима упутио неколико курира, јер сам се бојао да их непријатељ у таквој ноћи, негде у шуми или на путевима, не нападне. Рекао сам командиру курира да иду за другом Титом али да морају водити рачуна о томе да их он не примети. Знао сам да ће их вратити. Међутим, курири нијесу направили ни неколико стотина корака, Тито их је осјетио и наредио им да се одмах врате, да они могу ићи и без пратње. Ја сам, наравно, курире сада боље припремио и поново послао, тако да су, уз доста напора, успјели да га прате непримјећени.

Тито је сазнао да су поменути другови живи. Он њих није изгубио из сјећања ни послвије осам година.“

Генерал-мајор Милош Зекић

„Шеста источnobосанска бригада држала је положаје према Кошуру. Ноћ. Наложили смо ватре и пекли коњско месо. Били смо поред саме стазе која од Тјентишта води за Милинкладу. Сваки од нас је већ био онемоћао. По парче, макар и коњског меса, појачавало је снагу, коју је глад односила.

Те ноћи стазом је пролазила колона Врховног штаба. Около се водила борба. Положаји су били непуних 500 метара далеко. Друг Тито је ишао на челу колоне Пратећег батаљона. Свратио је до нас. Угледао је људе око ватри. Иако му се није видјео смијешак на лицу, упитао нас је веселим гласом:

— Но, момци, јесте ли много гладни?

Нијесмо му морали одговарати, знао је он добро како се хранимо. И он је гладовао тих дана. Знали смо да нам он у том моменту ништа не може помоћи, али нас је његово питање некако окуражило, ојачало. Та једна реченица постављена као питање, глас којим је изговорена, много нам је казивала: све ће се добро завршити.

Друг Тито је кратко вријеме постајао код нас, а онда се брзим кораком удаљио. Повео је кроз мрачну ноћ колону Пратећег батаљона.

Те ноћи, кад је друг Тито одлазио од наших ватри, сјетио сам се првог сусрета са њим.

Било је то у априлу негдје у околини Говзе. Тек је мирисало на прољеће. Шеста источnobосанска и Мајевичка добиле су наређење да се из Источне Босне пребаце у састав Главне оперативне групе. Била је то права радост за нас. Прије тога осјећали смо се некако осамљени. Лутали смо и водили борбе по Источној Босни с једног њеног краја на други.

Чим смо стигли код Устиколине јављено је из Врховног штаба, мислим да је друг Коча то пренио, да дођу на састанак код друга Тита штабови бригада Шесте и Мајевичке. Код Врховног штаба стигли смо још за дана. Јавили смо се другу Марку, посјетили чланове АВНОЈ-а и старог Назора. Сјећам се колико се Назор радовао кад нас је видио. Док смо сједели код њега прилазио је сваком појединцу и миловао га руком. Ми смо му изгледали свјежи и одморни. Нијесмо били изморени као борци дивизија које су на својим леђима понијеле терет борби Четврте офанзиве. Тај наш изглед је и обрадовао старог Назора.

Тито је тога дана био у лову. Кад се вратио позвао нас је да одмах дођемо код њега у једној кући крај села. Читаво вријеме пута и до сусрета био сам узбуђен, чини ми се и сви другови који га раније нијесу сретали.

Друг Тито нас је весело дочекао на прагу.

— Гдје сте Лутајући Холандези — биле су му прве ријечи, које је изговорио смијући се. То „Лутајући Холандези“ имало је своју историју. Једна наша јединица из састава Главне оперативне групе заробила је у Срему архиву неког њемачког штаба дивизије. У једном извјештају тог штаба стајало је да је колону једног њиховог батаљона, при пролазу кроз Босутске шуме, напала једна „Титова лутајућа бригада“.

Како човјек замишља људе које познаје само по чувењу? Ми смо о Титу слушали много прича. Он је за нас био легендаран. И кроз све те приче у човјеку се оформи слика да је наш Врховни командант висок, снажан, јаког гласа и строга изгледа. И зато сам од првог момента нетремице посматрао његово лице и пратио сваки његов покрет. Занесен тиме нијесам у почетку добро ни чуо оно о чему је говорио. Нијесам могао вјеровати да је то Тито: тако једноставан, непосредан, весео и брижан.

Њега је интересовало све: бригаде, борци, командни кадар, ситуација на терену. Нарочито се интересовало какву смо везу имали са партизанским јединицама у Срему. Разговор се одужио. Тито нас је позвао на вечеру. Јели смо кашу и кувано месо срне коју је тог дана уловио. Сјутрадан је дао задатке јединицама и обје бригаде ставио под команду Штаба Дринске оперативне групе. Наредио је да два батаљона одмах крену у правцу Централне болнице коју су четници угрожавали. Испред Штаба Шесте пошао сам са тим батаљонима. Био је то први задатак који сам примио лично од Врховног команданта. Кренули смо од Миљевине преко Калиновика и Трескавице на Главатичево. Успут смо из неких села растјерали усташку милицију. Седма банијска, успјела је да задржи четнички продор. Чим смо стигли, батаљони су прешли у незадржив напад. Четници су били разбијени. Борци јединица из источне Босне извршили су наређење Врховног команданта.

Мисли о том првом сусрету са другом Титом у овој стравичној ноћи код Кошура као да су ми дале нову снагу“.

И ТИТО ЈЕ РАЊЕН*)

Пре мрака почели смо се припремати за ноћни марш. Трећа чета Пратећег батаљона, у којој сам се налазио, пратила је друга Тита и остале чланове Врховног штаба. Требало је прећи узаном и једином стазом испод немачких положаја поред Тјентишта и ићи даље, улево, на Милинкладе. Немци су држали положаје поврх самог поља, село Тјентиште и брдо Кошур. Пошто су овим правцем већ биле прошле наше челне јединице, Немци су сматрали да ће туда проћи и остале наше колоне, па су ову долину, нарочито стазу, тукли јаком артиљерском ватром. Другог пролаза није било у правцу Милинклада. Тек што смо наишли на окуку стазе код Тјентишног поља у висини к 577, Немци су отворили артиљерску ватру по нашој колони на чијем је челу ишао друг Тито. Од овог ватреног налета на зачеље колоне погинуо је друг Осмић родом из околине Прозора. Друг Тито издао је наређење да се убрза покрет, како би се избегла артиљерска ватра, и да се батаљон са комором склони у једну јаругу која је била испред нас. Он и неколико другова Врховног штаба, у пратњи непотпуне 3 чете, продужили су покрет. Скренули смо са стазе улево. Спустила се мркла ноћ. Почела је да пада јака киша, какву познају само планине. Био је то тежак и један од најнапорнијих маршева који сам запамтио. Није се видео друг испред друга. Везу и отстојање одржавали смо према лупи ногу и шуштању лишћа. Скакало се са камена на камен, са кладе на кладу по беспутном и врлетном терену североисточних падина Казана и Озрена. Када би неко пао у неку вртачу, друг иза њега би сачекао да се овај дигне и да му пружи руку како не би и сам у њу упао. Светло се није смело палити. Ни говорити нисмо смели, пошто смо били исувише близу немачких положаја. Ако би неко случајно само ударио оружјем о камен или пањ, распарао би ноћну таму рафал немачког „шарца“.

Пред само свитање киша је престала. Потпуно се било разведрило, али то нама није било мило, јер смо знали да нам неће дати мира непријатељски авиони. У том смо стигли на један пропланак на североисточној падини Озрена и сместили се у једној уској јарузи. Остале колоне продужавале су марш. Кад је реч о маршу, издржљивости и покретљивости, треба напоменути да је мало који борац у

*) Чланак је објављен у зборнику „Сутјеска“, књига I, издање ВИЗ ЈНА „Војно дело“, библиотека „Из ратне прошлости наших народа“.

Пратећем батаљону био старији од 30 година, па, ипак, тешко је било издржати у колони на чијем се челу кретао друг Тито. Чим бисмо поседали на мокру земљу, уморни и гладни, хватало нас је дремеж. Командир чете ишао би од једног до другог и будио људе да не би неко остао у случају покрета. Колоне рањеника измешане са појединим борбеним јединицама одмицале су преко Милинкладе, а нове су пристизале испод нас, у јаругу. Сунце је било отскочило кад смо и ми кренули брзим кораком преко једног пропланка и изишли на Милинкладу (к 1001). То је један мали плато, покривен ређом буковом шумом и по неком јелом, који се протеже према северу од Озрена. Било је то 9 јуна. Тај дан остаће нам у незаборавном сећању. Овај плато био је сав изрован од бомбардовања претходног дана. На дрвећу је била огуљена кора, гране поломљене и изукрштане по земљи.

Југоисточно од нас видели су се немачки положаји на падинама Кошура и Округлице, а на супротној страни, непосредно поврх нас, водиле су се огорчене борбе за голо и обло брдо Озрен. Отстојање између ових немачких положаја није било веће од 2—3 км. Били смо у домету пушчане и митраљеске ватре са свих страна. Тек што смо стигли на ту раван, наишли су непријатељски авиони „роде“, како смо звали мале, али пакосне немачке авионе. Заокружили су изнад нас неколику пута и просули мале бомбе које су се распрскавале и при удару у гране. Запљуштала је челична киша. На неколико корака од нас лежао је друг Тито у једном удубљењу. Сваки од нас, чим се мало прибрао од првог пљуска експлозије, скретао је свој поглед ка месту где је лежао друг Тито. Он се дигао. Срца су нам заиграла, — значи није му се ништа десило.

Још се није био ни дим експлозије разишао на овом малом бомбама узораном платоу, и тек што смо се помакли за неколико корака, наишао је други налет непријатељских авиона, сада још у већем броју. Друг Тито опет је легао уз оборену кладу, поред једног старог пања. Његов пратилац, Буро Вујовић, стајао је непосредно крај њега уз једну букву, а мало даље шеф енглеске мисије. И ми смо се распоредили на неколико корака даље, једни су стајали уз дрвеће, а други су лежали.

Загрмеле су и затресле земљу и зрак снажне експлозије, за-слепљујући и заглущујући нас. Пршти земља, камење и грање по ваздуху. Мали плато претворио се, чинило ми се, у вулкан изнад кога су надлетали немачки авиони и распиривали га да би још снажније горео. Ошамућен детонацијама, у полусвесном стању, као кроз сан, видео сам како прсну и претвори се у магловиту прашину стари пањ крај кога је лежао друг Тито. Другови, који су били прибрани и при свести, скочили су и потрчали у том правцу. Из те експлозије искочио је и друг Тито. Први се крај њега нашао друг Марко. Као да се одједном разведрило, као да се нису низале експлозије и сејале смрт око себе, потрчали смо кроз густу загушљиву маглу за другом Титом. Нисмо ни приметили да је рањен. Тек када смо мало одмакли, приметили смо да из његовог левог рукава цури крв. Кроз мишицу леве руке прошло му је једно парче од бомбе која је разорила пањ испред

главе друга Тита и која је угасила живот другу Ђури Вујовићу, шефу енглеске мисије и још неколицини другова из 3 чете, који су били у његовој непосредној близини. Ту је погинуо и пас „Лукси“ који се био прибио уз друга Тита.

Мало касније су опет наишле „штуке“. Једна за другом пикирале су на овај мали простор између два немачка положаја. Ми смо се склонили врх једне јаруге, ближе немачким положајима, како нас не би бомбардовали. Када се завршио напад „штука“, разместили смо се на јужној ивици овог платоа у једном камењару и ту смо остали до ноћи.

На околним брдима развијала се борба све већом жестином, нарочито за обли вис Озрена, око кога су кружили непријатељски авиони. Испод нас налазила се пуна јаруга рањеника који се у току дана нису успели пребацити преко Милинкладе у поток Хрчавку, где су се пребацивале јединице и остали део нашег батаљона.

Ни овога дана није било ничега за јело ни за нас борце, ни за друга Тита и остале чланове Врховног штаба. Потресени бригом за другом Титом, некако смо лакше подносили страшни осећај крајње изгладнелости, који иначе отупљује човека, неодбрањиво наваљујући на њега сном о комадићу хлеба.

Навече смо кренули са Милинкладе низ стрме падине и спустили се у поток Хрчавку где смо се састали са осталим деловима батаљона и продужили марш уз поток Хрчавку, а затим стазом уз големо брдо Дебелу Раван и Катунште. Од потока Хрчавке даљу пратњу друга Тита преузела је 2 чета нашег батаљона. Пењање уз ово брдо било је тешко; изгледало нам је као да оно нема краја и да је веће него Дурмитор. Сутрадан смо избили код Лучких Колиба, у једну увалу између Љубиног Гроба и Кошуте. Немци су жестоко нападали на Љубин Гроб и Кошуту да би нас уништили у том узаном простору, на коме смо се нашли тога дана. Активност непријатељске авијације почела је још у раним јутарњим часовима пошто је био ведар дан. Опет смо се нашли у сличној ситуацији и на уском простору као и претходног дана на Милинклади.

3 чета Пратећег батаљона изашла је и заузела положај на гробену поврх потока Трескавца како би спречила продор непријатеља тим потоком према Лучким Колибама са правца Чуковрине. На суседним косама биле су на положајима и остале чете Пратећег батаљона ради непосредног обезбеђења Врховног штаба. У поподневним часовима било је покушаја мањих непријатељских снага да се пробију уз овај поток али су успешно одбијене ватром 3 чете. И на правцу 2 чете било је мањих борби. Митраљеска и пушчана ватра, допуњавана митраљирањем из авиона, чула се са свих страна. Из батаљона је овог дана погинуло 9 другова, углавном од бомбардовања.

Ни овог дана нисмо ништа јели. Ако је и било у комори нешто за кување, није се смела ложити ватра. Срећни су били они другови који су имали ножеве, те су могли љуштити кору младог буковог дрвећа, стругати са ње мезгру и гутати. Тиме се глад бар заваравала.

Врховни штаб је радио. Друг Тито, иако са завијеном руком, као и обично у најтежим часовима, зрачио је снагом и чинио нас довољно јаким, способним да и у том моменту видимо коначну победу над непријатељем и бољу будућност.

Навече 10 јуна, у мраку, опет се формирала колона и кренула у правцу Мрчин Колиба. У колони је маршовао и друг Тито. Страшна, умртвљујућа изнемоглост и блато прикивали су оголеле, набрекле табане за земљу. Више него снага мишића, свест и осећај да напред иде рањени друг Тито, исто тако гладан и измучен као и ми, покретали су снагу наших бораца и ове хладне ноћи, у којој смо пролазили кроз пробијени ватрени и челични обруч немачких дивизија.

Ујутру 11 јуна избили смо на једну чистину и скренули у јаругу поред потока у близини Мрчин Колиба и ту се зауставили. На околне косе иступена су борбена осигурања. Ситуација непосредно око нас изгледала је нешто повољнија него претходног дана. Падала је киша и нису нас тукли непријатељски авиони. Око подне, некако баш кад смо се спремали да примимо по парче меса заклане мазге, са једне косе у непосредној близини Немци су отворили ватру. Брзо смо излетели на положај према тој коси, како борци из Пратећег батаљона, тако и чланови Врховног штаба. Након кратког пушкарања установило се да се овде радило о мањим непријатељским снагама, заправо да је то био немачки „труп“, мања група војника са аутоматским наоружањем за препаде у шуми, првенствено на штабове и болнице.

У први сумрак наложене су ватре ради печења меса од мазге, од које су по парче добили сви, како борци Пратећег батаљона, тако и чланови Врховног штаба. После Маглића, то нам је био први бољи дневни оброк. Ко није успео да на брзину испече месо није то више могао, јер су, мада је била већ ноћ, наишли авиони, те га је морао појести пресног.

Смртоносни обруч на кањонима Сутјеске, као и многи други, раскинут је херојским напорима и подвизима наших бораца са другом Титом на челу. И, у том бесмртном, јединственом подвигу пробоја непријатељског обруча на Сутјесци протекла је крв друга Тита и слила се у голему реку крви неустрашивих бораца, којом су цементирано темељи наше социјалистичке домовине.

СМРТ НА ЛОМАЧИ*)

На лијевој обали Сутјеске је закрчено. Сустигли су се борци, коморе и рањеници, а зора свиће. Па ипак до 6 или 7 сати прелажење је завршено. Рањеници су размјештени у потоке лијево од Тјентишта, а комора је остала на путањи испод шуме. Батаљони су напријед и већ читав сат воде борбу. По детонацијама бомби, пуцњевима и повицима „ура“ свако осјећа да се непријатељ добро утврдио. Неко је издао наређење: „Све што може да пуца и води борбу треба да се попне на косу изнад потока ради обезбеђења болнице“. Остао сам за везу између рањеника и те групе. Борба се појачава. Послије дизања магле рањенике је сунце огријало па дријемају. Неко је и заспао. Нико не говори. Лица суморна и некако незаинтересована. Као да их се не тиче оно што се око њих збива. Да ли су свјесни ситуације у којој се налазе, да ли их је умор савладао, или глад, или имају повјерења у батаљоне који јуришају и ко зна по који пут праве пролаз за њих? Да ли им се сјећање враћа на то како су и они постали рањеници ради рањеника? Или, можда се присјећају пута од Пиве и мртвих другова који су остали.

Са положаја дотрчи по који борац тражећи батаљонску или бригадну комору и хитно се враћа са муницијом на леђима. Негдје око 9 или 10 часова палба се стишавала, рањеници пуни наде да је обруч пробијен постају немирни и питају: „Хоћемо ли већ напријед“, али последије кратког времена почеше мале групице бораца да пролазе између рањеника. На питања не одговарају. У комори ужурбаност. Неко је касније пренео наређење да се треба разбити по групама и пробијати, да је Сава погинуо и да пробој није успио. „Ово свима саопштити“ — гласило је наређење. Ко га је издао, нико није ни упитао. Али његово спровођење у живот тешко је падало не само ономе коме се преносило него и ономе ко га је преносио. Свако је тражио познатог, здравијег од себе. Неки су одмах донијели одлуку да се враћају у Санџак или Црну Гору, неко ће за Херцеговину или Далмацију, док други говоре да њима повратка нема, јер су Банија, Крајина, Србија и њихове јединице напријед. Они ће се пробијати. Сви су јединствени само у једном — да се морају пробијати па ма куд пошли.

*) Чланак је објављен у зборнику „Сутјеска“, књига I, издање ВИЗ ЈНА ЈНА „Војно дело“, библиотека „Из ратне прошлости наших народа“.

Обавјештавајући рањенике наишао сам уврх потока на групу полупребољелих тифусара који су сјекли парчад са коња који се још копрцао. Мало даље друг Војо Јакентић нешто је биљежио у свеску. Кад сам га обавијестио о ситуацији, мирно рече: „Чекај да ову слику запишем у дневник“. А пошто су му ноге биле узете, он је ту и остао — стријељали су га Нијемци, а његов дневник нико неће ни прочитати. Како која група бораца наиђе и угледа рањенике, успорава ход као да нешто тражи или би хтјели дати објашњење: „Ето, другови, све смо учинили да вас спасемо, али сада и себи тражимо спаса“.

Борба се још води, али не више оном жестином као раније. По ватри се осјећа да се непријатељско лијево крило помјера у правцу Тјентишта: митраљески рафали закачињу буково грање у потоцима, док се раније чуло само по које залутало зрно. Дио санчачке бригаде прошао је косом изнад потока ка Сутјесци. Група која се у току јутра попела на косу изнад потока ради обезбјеђења болнице не јавља се. То је било руководство рањеника које се у најтежем моменту требало наћи међу њима.

Обавјештавајући рањенике уз поток почео сам се и сам пењати ка коси. Размишљао сам куд сада, са ким и у ком се правцу пробијати? И сам сам рањеник, али у руку, а овдје ноге више вриједе но много руку. Тек ми је сада постало јасно зашто се здрави групишу.

И ја их тражим. Попео сам се на косу, али се одмах испријечила друга и, вјероватно, када бих се и на њу попео угледао бих слиједућу, и тако редом. Сио сам. Зашто, не знам. Обузела не нека отупљеност. Сјетио сам се брата из 2 батаљона Пете црногорске који је десетак минута, прије вијести о Савиној погибији, прихватио другог брата — младића од седамнаест година из коморе и повео га у правцу положаја. Потсјетих се Сутјеске пре рата и свих села и путева гдје сам провео четири године на трасирању. Пробити се могу, морам — то је сада била једина мисао која ме је окупила.

Пошао сам ка Сутјесци и при спуштању наиђем на коња привезаног за букву и натовареног са двије вреће јечма. Неко је једну разрезао. По земљи просуто зрнење. Напунио сам џепове пелерине, растоварио коња и пустио га да пасе, бар он да не липше од глади. Са Тјентишта су се већ чули рафали и појединачни пуцњи. Мислим да нисам много журио док сам дошао до Сутјеске. Загавио сам узводно од јутрошњег прелаза али у том часу митраљески рафал поче да бућка по води. Пожурио сам да се што прије дочепам обале и врба, те потрчач узводно. Митраљез је косио изнад главе а недужне границе врба падале су у воду — непријатељ ме је рафалима пратио. Због тога сам се вратио и заклоњен врбама пошао низводно. Испод самог Тјентишта, на обали, опазио сам на даљини око 150 метара митраљеско гнијездо и војнике, који су вјероватно контролисали Сутјеску.

Шћућурио сам се за прво веће дрво и ту, свјестан опасности чекао ноћ. Читаво то послије подне слушао сам рафале машинке, а понекад, са правца Зеленгоре, и јачу палбу.

Чим се смрачило почео сам се пењати уз поток. Гранчице су пуцкетале под ногама. Пошто ми се чинило да се то чује јаче од детонације бомби скинуо сам обућу. Тек тада осјетих да је све на мени мокро. Уврх потока легао сам и, онако уморан, одмах заспао. Кад сам се сјутрадан пробудио сунце је већ било високо. Налазио сам се изнад села Мркаља. Да бих се што више од села удаљио почео сам се пењати узбрдо. Свуда сам налазио на свјеже гробове. И овдје се водила борба, али не знам кад и ко је водио. Пошто сам ушао у гушћу шуму, пошао сам полако преко стране у правцу Шадића. Сунце је високо. Попео сам се на једну стијену. Виде се села преко Сутјеске. Чује се и по који рафал из правца Тјентишта. Размишљајући куда да кренем, чух коњски топот а затим и говор, па звиждук и јако ломљење гранчица. Два велика црна вучјака сјурише се низ страну. Претрнуо сам. Коначно спазих и колону која се спуштала ка Попову Мосту. Припио сам се уз стијену и гледао испод себе. Чини ми се да и очима видим само вучјаке са свих страна, па напрежем уши да ли ћу чути још који звиждук. Од ове се стијене нисам одвајао док није дошла ноћ. Али јечам — тај неприкосновени оброк суве хране, покретао је ипак жљезде да луче пљувачку. Пушило ми се, а имао сам и дувана и ватре. Никада ни прије, а ни послје, нисам у себи нашао снаге да не пушим, али тада нијесам могао.

Када сам се у току ноћи приближавао првим ливадама изнад села Шадићи наједанпут је нешто почело да ломи грање и да бјежи испред мене. Шта је било не знам, али сам се брзо удаљио у супротном правцу и дочепао се ивице шуме. Већ се указао мјесец. Пожурио сам преко непокошене ливаде, али се одједном сјетих да остављам траг за собом. Да бих то избјегао пошао сам ка потоку чији се жубор чуо лијево од мене, загазио, и почео се обазриво спуштати опет ка Шадићима. Кад сам угледао минарет џамије изишао сам на обалу и почео ослушкивати. Испод Ђурђевице чу се митраљески рафал, значи, непријатељ је на стражи. Знам да је испод Шадића постојао мост и сигурно је стража на њему. Морам чекати јутро. Потражих поред потока грм и смјестих се. Пиштољ и двије бомбе су ми другови... Сунце ме пробудило. Преко моста су се видјели ровови, али нијесам примјетио никога. Тек кад ми се поглед задржао на селу Ђурђевцу, опазих војнике и коње пуштене по баштама и њивама.

Око 10 сати, 15 јуна, чело једне колоне изби од Крушева, десном обалом Сутјеске. Било је око три стотине људи. Они се распремише да логорују у Шадићком Пољу. Поставише казане, пустише коње да пасу, а војници пожурише на Сутјеску да се умивају. Тада оживјеше и ровови на лијевој обали ријеке. Дакле, грм не смијем напуштати. Свега педесетак метара од мене налазио се почетак некадашњег села Шадића, од кога су остале само зидине. То је дјело четника. Неко је додуше једну зидину покрио, али се нико не види. Једини знак живота била је мачка која се сунчала на нагорјелој озидини. Иза подне двије мазге пасући дођоше близу. Шта ћу сад: не смијем да их гоним, а ако приђу ближе могу се поплашити и скренути на мене нечију пажњу. А њима прија трава око згаришта и неће да

оду. Тада дођоше два ненаоружана војника, обиђоше згариште, уђоше у ону кровињару, а мачка узнемирена новодошлицама поче да бјежи преко ливаде. Војници су је опазили и гађали камењем. Мазге се вратише ка логору, а мало касније и војници.

Јечам из џепова брзо се смањивао а жеђ се стално повећавала. Сваког сата морао сам да пијем, и то увијек све веће количине. Ту сам провео и ноћ, а већ ујутро војници су се спаковали и колона је продужила ка Поповом Мосту, али су на лијевој обали остали посједнути ровови. Донио сам одлуку да преданим на истом мјесту, а у току ноћи да се пребацим преко Сутјеске између Шадића и Поповог Моста. Чим је пала ноћ митраљески рафали унакрсном ватром и свјетлећим мецима почеше да туку по ријечи и око ње. Нијесам био начисто да ли непријатељ разбија страх или неко покушава да се пребаци преко Сутјеске, те сам ту морао сачекати до слиједећег дана.

Освануо је лијепо сунчан седамнаести јуни. Преко ноћи сам мало спавао, а више мислио шта да радим, доносио разне одлуке, и колебао се између њих. Тешко је мислити и доносити одлуке гладан, изнурен и у неизвјесности. Тада опазих како се од села Ђурђевице ка мосту у Шадићима спушта у колони по један око двадесет војника. Најприје сам помислио да су ме угледали. Прегледао сам пиштољ, отшрафио бомбе. Да бјезим нијесам имао снаге. Кад су дошли до моста почели су се пребацивати трчећи по један. Прво су се два пушкомитраљесца поставила лијево и десно од моста. А кад су остали прешли распоредише се испред пушкомитраљезаца и заузеле лежећи став. Већа група војника са Ђурђевице посматрала је њихов рад. Затим су се у стрељачком строју почели пребацивати ка селу, док су пушкомитраљесци остали на истом мјесту. Пратио сам их погледом до половине поља, све док ме није спријечила крошња једног великог ораха. Минути су се отегли у вјечност. Мислио сам само то да ли ће двије „крагујевчанке“ извршити задатак и да ли је метак у пиштољу исправан.

Одјекнуше два рафала из машинке, а затим неколико појединачних пуцњева, баш тамо негдје у близини ораха. Потом се зачуше гласови и ускоро угледах војнике како се враћају ка мосту. Двојица су између себе водила једног човјека. Пред њима је трећи с пиштољем у руци издавао нека наређења. Усусрет им дођоше и пушкомитраљесци. Онај што је носио пиштољ, мјерећи корацима, одмакнуо је ухваћеног око десетак метара и окренуо га леђима према војницима. Видим хоће да га стријељају, али се заробљеник — чим би га наместили — окретао лицем према џелатима. То се поновило неколико пута. Онај с пиштољем, ваљда разјарен таквим презирањем смрти, приђе му и из пиштоља опали у ногу. Заробљеник, и онако изнурен, сруши се од те ране на земљу. Војници пођоше ка мосту, а двојица узеше рањеника између себе. Кад су прешли мост, старјешина им издаде неко наређење и они сложише оружје у купу, а двојица остадоше код рањеника да га чувају. Остали почеше да доносе грање из шуме и да га стављају на једну гомилу. Кад је гомила нарасла, потпалише ватру и посједаше око ње. Испрва сам се чудило што ће им ватра на јунском

сунцу. Но, она два војника која су чувала рањеника приведоше га до ватре а на другој страни стадоше друга двојица. Зенице ми се шире. Још не могу да вјерујем да је ватра наложена ради рањеника, кад наједанпут, као по команди, бацише га у пламен. Он покуша да се извуче на другу страну, али га и тамо сачекаше друга два целата и поново бацише у пламен. У сјећању ми се урезало да се то поновило једанаест пута. Једанаест пута искакао је рањеник из огња, а сваки пут је све више лично на живу бакљу. И ко зна докле би нацисти продужили да уживају у тој језивој дивљачкој игри смрти, да им се жртва није, без свијести, стропоштала крај ватре. Тада је одјекнуо најприје један, па други усамљени пуцањ пиштоља. А онда су војници мирно узели оружје и упутили се узбрдо, ка Ђурђевици.

Са згаришта ломаче још се дизао дим. Био сам избеумљен. Размишљао сам ко је то био. Није ли можда баш онај с којим сам се прије двије ноћи срио кад сам прилазио Шадићима?

Сачекао сам ноћ 17/18 јун и са првим мраком почео се приближавати Сутјесци. Да бих прешао тих 700 метара и прегазиио ријеку требала ми је читава ноћ. Ујутро 18 јуна био сам тек на другој обали. Али, тога јутра и непријатељ је почео напуштати њену долину и посједнуте висове. Пут ка слободи био је отворен.

МОСТ НА ПИВЕ*)

Терзића¹⁾ сам нашао на обали Црног Језера више Жабљака. Врховни штаб се сместио ту, између огромних камених блокова и у неколико мањих пећина. То је добар заклон од авијације.

„Између Барног Дола и Мратиња, како смо чули, има viseћњ мост преко Пиве“ — каже Терзић. „Инжињерци иду напред да мост пронађу и да га чувају до нашег доласка. Могу четници осетити наш покрет и покушати да га омету. Крећите још данас и пожурите“.

Јутрос је инжињериска чета стигла са Битијског Поља са оне стране Таре. Са Жабљака, уз Дурмитор, кренули смо око три поподне. Идемо „путем“ — као и без пута, само што се не бринемо за правац. Успон тежак и нема му краја. Готово не стајемо. Без договора и без наредбе. Није нас много, свега 36-орица, и сви смо дубоко свесни колико ћемо тешкоће створити ако закаснимо или не успемо.

На врху пут постаје раван и гладак. Већ је касно. Поред мале вртаче са снегом застајемо. Гутамо снег али жеђ се не гаси. Гледамо према Жабљаку и одједном, кроз сребрнасту измаглицу, видимо црвене ракете и чујемо слаб шум мотора.

Дакле — ипак су дошли. На поласку са Жабљака чули смо да ноћас треба да стигне енглеска војна мисија.

Догађај крупан. Живо коментаришемо а падне и шала:

— Куд баш сад у овој гужви. Само су нам још дипломате недостајале.

Живнули смо а и пут се све више стрмо спушта и одмичемо лако и неприметно, али не за дуго. Пут је све стрмији и каменит је страшно. Колена боле све јаче и оштрије. И нехотице успоравамо ход.

Сунце је већ било високо кад смо стигли у село Црну Гору. Мало млека и сира, што су нам донели сељаци жељни разговора и нових вести, и изненадно падање у сан усред разговора с њима.

Одмах иза подне даље. Сушићки поток одузима нам два и по сата. Преко Никовића и Недајна стижемо у Барни До пред зору. Нема неких успона али голе, оштре шкрапе још је тежа ствар. Застајемо

*) Из чланка „Два фрагмента са мог пута“ објављеног у зборнику „Сутјеска“, књига I, издање ВИЗ ЈНА „Војно дело“, библиотека „Из ратне прошлости наших народа“.

¹⁾ Велимир Терзић помоћник начелника ВШ НОВ и ПОЈ, сада генерал-пуковник ЈНА.

у некој усамљеној сеоској кући. Домаћин је узнемирен. Види се да се укућани спремају у збег. Стока је отерана у шуму.

Наша патрола одмах ујутру налази мост. Исправан је. На самом је дну Пивског кањона, над водом. Сат и по спуштања змијоликом, стрмом, каменитом стазом. Злоступ — називају Црногорци ову стазу. На дну кањона проширење обрасло високом густом травом.

Чета се улогорује код моста, и, више од милине што смо успели него због потребе, поправља га и дотерује.

Мост је наше, партизанске, конструкције коју смо увели још 1942 године на проласку кроз ове непроходне крајеве. Четири челична конопца затегнута су преко реке и два мало више изнад њих као ограда са стране. Попреко, на више места, свих шест конопаца повезани су међу собом телеграфском жицом. Преко доњих конопаца — дрвени патос.

Мост су изградили сељаци сами док смо ми били у Босанској Крајини а научили су то од нас кад смо преко Пиве код Крушева правили такав мост први пут 1942 године.

На левој обали Пиве инжењерци су пронашли добру пећину. Почистили је и сувим камењем затворили прешироко разјапљен улаз. Требаће то. С обе стране моста инжењерци у заседама. Курир се враћа да обавести Терзића.

По свему судећи Немци су већ преко четника сазнали за наш покрет. Авиони — „пикавци“ — смењују нам се изнад глава. Спуштају се чак до воде у кањон Пиве. Бацају мале бомбице на мост али га не могу погодити. Митраљирање не престаје. Залећу се чак и на појединца ако га угледају на сивој, шкрапама изједеној, голој равници. Ту скривања нема а ако легнеш — боље те виде. Треба пуцати на авион па ако се шваба узбуди, гледајући те како у њега нишаниш, и промаши својим митраљезом — добро је.

У једном налету убише нам све коње. Инжењерци су једва успели да пронађу у шуми четири сељачка коња који су нам заменили оне које смо изгубили за време бомбардовања.

Идуће ноћи дочекујемо друга Тита у Барном Долу. Преко љутог карста од Барног Дола до ивице Пивског кањона и даље низ Злоступ до моста — требало је добрих четири сата а нема ни пуних четири километра.

Друг Тито и Врховни штаб сместили су се у пећину. Пратећи батаљон и остали у шаторима и под буквама. До дубоко у ноћ видело се слабо светлуцање луча у пећини.

Ујутру — кренућемо преко Мратиња према Сутјесци.

Мајор **МИЛЕ ЖАКУЛА**

НА БУКВИ СМО УРЕЗАЛИ ИМЕНА ТРОЈИЦЕ ЈУНАКА *)

Морали смо опет нападати властитим снагама. Нисмо скоро ни предахнули а већ је наређено да идемо у напад. Сад смо јуришали са северне стране, према врху Кошура. Било нас је мало, чета се проредила. Многи другови су избачени из строја, погинули или рањени. Наша чета пошла је на јуриш са мање од двадесет бораца.

Ватра је снажна. Врх брда је обавијен густим димом. Заузели смо неке ровове на десном крилу. Вод на левом крилу је поновио јуриш јер малопре није успео. Поред мене пада мртав, сав изрешетан, командир вода Љубиша Максић. Падеше још двојица другова. Један од њих је Божо, борац моје десетине. Извлачећи мртве другове повукли смо се до малог мртваг угла на ивици шуме, у непосредној близини Немаца. Зауостависмо се на положају одакле ћемо тући Немце; ту ћемо сахранити и погинуле другове. Неколицина нас почесмо моткама и рукама копати раку под старом буквом, чије су гране ломиле рафали немачких митраљеза. У на брзину ископани гроб најпре смо положили тело мртваг командира. Сахрањивали смо старешину и вољеног друга, који нас је у свакој ситуацији развеселавао својом духовитошћу, друга који нам је примером показивао како се треба борити. Затим још двојица добрих другова, старих и храбрих бораца. На букви, изнад хумке која је сакрила мртва тела, урезали смо њихова имена и датум. Последња почаст коју смо овде могли одати свом командиру и првоборцу, ужичком омладинцу, раднику и пролетеру, и двојици бораца, крајишких сељака, наших драгих другова, били су рафали наших митраљеза, управљени на немачке гадове. Пошле су сузе низ тврда лица бораца који су се нашли под буквом. Морало је попустити и наше у борби отврдло срце. Ишле су нам сузе, иако смо знали да тако мора бити, иако смо знали да се без жртава неће доћи до циља. Сузе тешког растанка са вољеним друговима, сузе завета да ћемо их осветити, да ћемо истрајати, победити.

*) Из чланка „То се не може заборавити“, објављеног у зборнику „Сутјеска“, књига I, издање ВИЗ ЈНА „Вјно дело“, библиотека „Из ратне прошлости наших народа“.

ЗАБИЉЕЖЕНО ПРИЈЕ 15 ГОДИНА*)

Дубоко засјечена између Маглића и Зеленгоре тече и разбија се о зелени планински крш ријека Сутјеска. Обронци Маглића спуштају се стрмо са пошумљеним праменом до у ријеку. Зеленгора се тако наднијела да ријека има врло узано корито. Само једна стаза води низ Сутјеску, ка Ђуреви и Фочи. Тешко је овуда проћи, јер је вода изломила пут на многим мјестима. Проћи некада горама Зеленгоре и Маглића, па се спуштати низ стрме гудуре до Сухе гдје врело избија из провалије и великим скоком дробе се негдје далеко доље, било је милина.

Стрме литице планина готово су се право засјекле у рјечно корито. Овдје је царство дивокоза и људска нога тешко би се пробила с једне падине на другу.

Није било овдје пута, али данас елитне трупе наше народне војске сломили су крш и гору и од десетоструког обруча СС дивизија направиле међаше тој славној стази. Много се гвожђа бацило из разних убитачних справа на ову стрму путању. Авионским бомбама окресане гране букава покриле су искасапљено тјело коња са рањеним јахачем. Дубоке рупе поред саме стазе дају ти путоказ да не скренеш. Разбацане ствари са наших комора измијешале су се са искеженим Швабом за буквама кога је приковало тане пролазника који је хитао ка слободи. Много је челичних шлемова разбацано низ стрме гудуре ове врлети, док напола огољели фрицеви са главом на доље показују шта су хтјели од оних који су туда прошли.

Биљежим стазу. Ми болесници, изнемогли тифусари са парчетом коњетине сирове не можемо даље ни на коњу, иако се другови труде. Падала је киша, старо суво лишће нанесено водом покрило је наше голе удове. Ми их нећемо дићи, и то не чинимо, али поглед пун чежње и радости прелази преко тебе мутна и крвава Сутјеско све горе до на Кошуру гдје се посљедњи обруч ломи.

Има нас путем, заједно са оним што се окомише на ову стазу и осташе. Ми их и мртве мрзимо, те житко ногама утапкано блато које увлачимо при посљедњем уздаху лицем уз земљу, хтјели бисмо вам пљунути у лице. Ви нацерене наказе.

„Друже! Ви сте заштитница!“, говори нам један друг коме је топовско ђуле понијело једну ногу, док му друга кроз прслу чарапу

*) Ову белешку написао је генерал-мајор Димитрије Војводић одмах по завршетку Битке на Сутјесци, првих дана јула 1943 год. Чланак је био написан за џепне новине 7 баниске дивизије.

Кркља и ломи се грмљавина долином Сутјеске од топовских и бацачких граната. Спуштамо се са Вучева стрмо. На врх Маглића, гдје се некад скањивао планинац са компасом поћи, Швабе су поставиле тешки бацач. „Што пре свалити се до ријеке“, проноси се команда. Коњ са митраљезом се стровалио низ клисуру и повуче за собом послугу. На самој ивици ријеке згуснути око букава чекају батаљони за јуриш. Двоструки јуриш, на двије жестоке немани — Сутјеску и Швабу. Моста нема. Оклијевати се не сме, мора се трком. Урлик тешких топова од Фоче готово се стапа са фијуком оних послатих са Чемерна и Зеленгоре. Тресне о дебелу букву граната и цјепке стрижу кроз ваздух. Прикупили смо заостатак болница и ставили их међу нас. Са друге стране ријеке велика непријатељска комора почива пред нама на 100 метара. Свуда позади ње и испред, на сваком камену, у сваком жбуну, постављен је шарац. Сутјеска од кише надошла и мутна. Изгледа као крвава. Припрема за јуриш. Нигдје страха, нити колебања. Свако је у првом реду. Швабе позади и са бокова се примичу. Видимо их. Ови пред нама морају пасти. Напред! Јуриш! Ура-а-а! — загрми и сли се у један неописив клокот. Жестоки млазеви 12 тешких бреда са 24 добровољца крче својима пут ка слободи. Око сузи од брзине, а мутна Сутјеска разоружава смјеле ударнике, ваљајући их. Друг другу је пружио руку и загрљени су прошли поред слупаних непријатељских митраљеза. Није било јаука, није било панике, већ једино се могло чути „Ура-а-а!“ и Сутјеска као ошињута чаробним штапићем раздвојила се је пред циновским нале-том народних јунака. Пао је Шваба на првом обручу. Скиче и превијају се рањени швапски пси, а вал јуришног дијела наше заштите ломи обруч над Крековима и ствара пролаз.

Ноћ је, а шума, па не видимо један другога, а к тому киша и магла.

„Огњеви, огњеви!“, рече неко из претходнице — „бит ће да је то Шваба“ и много бомби полете између букава ка ватри. Добили смо одговор од ватре бомбама и угарцима.

„Јуриш ударници, напред пролетери!“, грми са обје стране. Познали смо се. То су тифусари пекли коњетину поред самог швапског рова.

Пробијамо се испод голе стијене. Свиће и магла се диже. „Ено их двадесет и пет“, каже нам лењо један друг. Гледамо, и зврка непријатељских авиона једва надмашава рику оружја са земље. Свака је чука обасута бомбама и митраљеском ватром. Лете у ваздух комади одбијених стијена и дрвећа. . .

Дугачак је овај јуриш и жесток. Није било борца који није освојио бункер, није било команданта и комесара који није бацао бомбе. Извлачимо се и прикупљамо на рубу шуме испод Зеленгоре. Протеже се колона. Окрећемо се позади и Сутјеска покривена маглом жестоко хучи.

„Зеко“*)

*) Надимак генерал-мајора А. Војводића.

ЛУКА БОЖОВИЋ

**ИЗ РАТНИХ ЗАБИЉЕЖАКА ОД 14 МАЈА ДО 19 ЈУНА
1943 ГОДИНЕ**

18 V Шљемена — Барице — Крупице. Нијемци надиру и на другој страни, те смо се повукли са ових терена. Стока је сва евакуисана. Повели смо и жене са дјецом, па смо их цијелу ноћ носили, а сутра дан су се вратили; нису схваћали потребу евакуације.

19 V Крупице — Тријебово.

20 V Тријебово — Ђурђ. Тара — Негобуђа — Жабљак. Састао сам се са Милошем Радовићем. Он је к-дант мјеста у Његобуђи. Рече ми да је и Војин у Жабљаку. Увече смо предали стоку. Пошто сам био раније стигао претрпео сам бомбардовање од 15 авиона за 115 h. Неколико кућа је порушено и има више жртава. И Гојко Жарковић поред мене је тешко рањен. Са Војином сам се тек у ноћ састао. Много је исцрплен и ослабио. Није ме препознао. Причао ми је о свим тешким данима његова живота у бекству, затвору и злостављању од четника. Жалио је што је морао изостати ради рањене ноге. Види се озбиљност времена ради непр. офанзиве. Непријатељ се са свих страна концентрише.

21 — 23 V Жабљак — Ђурђ. Тара — Бобово — Мештровац — Челебић. Наша бригада хитно је стигла код Челебића и разбила Нијемце те спасила болницу од зароб. Свугде срећемо народ из Санџака и Челебића; прегоне стоку са дјецом у Ц. Гору. Народ је преплашен од зверства Нијемаца.

24 V Борбе око Троврха и Бакића. По потоцима наилазимо на побијене Нијемце и усташе; оставили су коње и материјала. Вођене су упорне борбе; обострани јуриши по неколико пута.

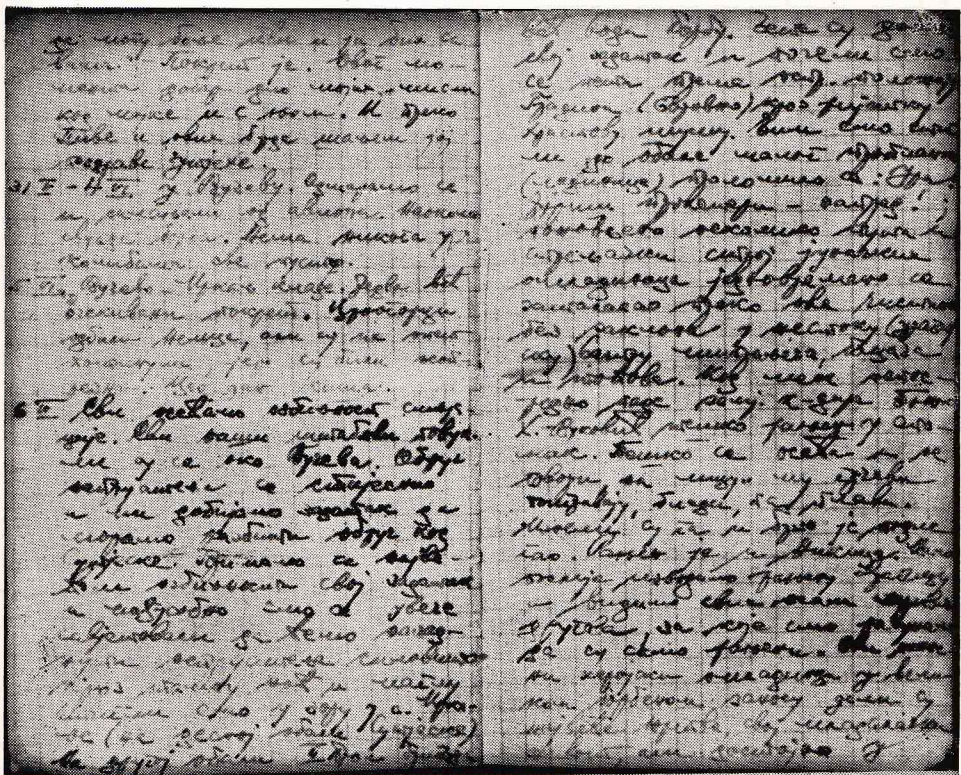
25 V Одмарамо се код Пјеловца.

26 V — 27 V Код с. Пјеловца, положај.

28 V Борбе са Нијемцима око Пјеловца до Веленића. Надиру Нијемци са свих страна; скоро смо опкољени, положаје бомбама бранимо, јер јуришају. Ноћу смо се пребацили преко Таре на Узлупу, а Нијемци за нама су стигли ујутру на мост и уништили једну патролу VI бат.

29 V Узлуп — Шћепан Поље. Нијемци у Хуму, а положаји све поред обала Пиве и Таре; наши их ометају при покушају прелаза. Прелаз на Пиви стално туку артиљеријом и имали су погодака и у мост. Увече смо прешли Пиву без губитака.

30 V Крушево (код Пиве) — Вучево. Сједим на једном камену на путу за Вучево и гледам на супротној страни десну обалу Пиве са њеним брдима. Чекамо покрет; уморан сам и бришем зној. Једна мала њивица усред шуме пружа се поред Пиве покривена већ одраслим житом, а око ње мала лединица са колибом; подсјећа ме на родно село. На видику губи се кањон Пиве и недалеко на супротној обали негде у некој колиби или камењару моја стара мајка гледа њемачке бомбардере како стално налећу и сију смрт бомбама и митраљезима; она их, сигурно, гледа са страхом и стрепњом не ради себе и свога живота, но ради нас њене дјеце која су у овој великој борби. Тако осамљена без ичије пажње више гладна но сита проживљује дане дубоке старости и очекује свршетак рата и дане слободе. Зна она какав је ово рат и колико је дуг и тежак, и својим синовима не каже никада да се који код ње задржи. Њених ријечи се добро сјећам при прошлом

виђењу: „Не брините се за мене ја ћу живјети како моћнем, а да могу боље ићи и ја бих са вама.“ — Покрет је. Овог момента добар дио мојих мисли код мајке и с њом. И преко Пиве и ових брда шаљем јој поздраве утјехе.

31 V — 4 VI у Вучеву. Одмарамо се и склањамо од авиона. Наоколу свугде борба. Нема никога у колибама све пусто.

5 VI Вучево — Мркаљ Кладе. Једва већ очекивани покрет. Црногорци одбили Нијемце, али су их опет потиснули, јер су били неопрезни. Цио дан киша.

6 VI Сви осјећамо озбиљност ситуације. Сви наши штабови повукли су се око Вучева. Обруч непријатеља се стијеснио и ми добијамо задатак да морамо разбити обруч код Сутјеске. Примамо са највећом озбиљности свој задатак и међусобно смо се увече савјетовали да ћемо напасти непријатеља силовито. Кроз тамну ноћ и маглу стигли смо у зору у с. Мркаље (на десној обали Сутјеске). На другој обали Друга пролетерска бригада већ води борбу. Чете су добиле свој задатак и почели смо се пети према непр. положају Градини (Боровно) кроз ријетку храстову шуму. Чим смо стигли до обале малог пропланка (лединице) проломило се: Ура! Јуриш пролетери — напред!; поновљено неколико пута и стрељачки stroj јуначких омладинаца једновремено се заталасао преко ове чистине без заклона у жестоку (ураганску) ватру митраљеза, бацача и топова. Код мене непосредно паде замј. к-дира Божо Х. — Вуковић тешко рањен у стомак. Тешко се осјећа и не говори, на лицу му грчеви поигравају, бледи, па плави. Изнели су га и брзо је подлегао. Рањен је и Никица. Мало послије изводимо рањену Драгицу и видимо свих осам мртвих другова, за које смо рачунали да су само рањени. Ови поносни херојски омладинци у великом борбеном заносу дали су највеће жртве, свој младалачки живот, али достојно у јуришу на најомрзнутијег непријатеља — њемачке фашисте. У стрељачком строју као соколови устремљени у лијету леже са својим свијетлим оружјем којим су се скоро двије године до малочас светили омрзнутим фашистима за њихова злодјела. Црни и Лојо леже на 10 м испред фаш. ровова са притегнутим пушкама, очи им отворене, још свијетле, упрте према фашистима, а лице, које је већ мртав предмет као и очи, показује озбиљност и велику енергију као да бише сада одлучно скочили и почели бацати своје бомбе да униште и протјерају непријатеља, као што су радили безброј пута на разним фаш. утврђењима и јазбинама. Као да ће викнути: Ура! Напред омладинци! Живјела Прва пролетерска! Ледиле су се жиле непријатеља пред таквим борбеним поклицима омладинских груди, којима су највише зла учинили, и почињале су трештати вјешто бачене бомбе, а послије тога незауостављиво падала су утврђења непријатеља пред јуришем таквих дивсоколова, хероја нашег напаћеног народа. Поред и између њих су Аца Висоцки, Божо Пејовић, Тоне Варговић, Рашид Х. Меших, Милан од Бугојна, Петар Бирошевић „Сремац“. Тону су све ноге исје-

чене, али артиљерија не да да га изнесемо. Непријатељ је био разбијен, али ових другова није било више и помисао на то није дала мира ниједном другу; сви смо узбуђени и огорчени.

7 VI у с. Мркаљима, држимо положаје. Погинуле другове дању не можемо покопати, артиљерија туче.

8 VI Мркаљ Кладе — Суха — Тјентиште — Зеленгора. Повлачења кроз пробијени обруч. Почесмо коњетину јести.

9 VI Код Лучких Колиба на Зеленгори. Имамо покрет и опет смо пробили њемачки обруч.

10 VI Рано ујутру почињемо борбу са Нијемцима и за 2 h била је битка готова; поново смо разбили нови обруч. Цела бригада је учествовала у стрељачком строју.

Vladimir Nazor

OBRUČ

»Opkoliše nas, komandante. Obruč!«

— »Znam. Ali puknut može orbuč svaki.«

— »Čvrst je; a mi smo bez gvožđa i vatre.«

Drug Tito šuti. S neke bačve skida

Obruč najdeblji, traži bat i pilu.

Rukave suče, prsa otkopčava.

I diže malj i udara po gvožđu,

Na isto mjesto: tanji ga i mekša;

Pa onda pilu prihvaća, upire

Svom snagom. Škripa zarđali obruč

Pod zubovima što ga tvrdo glođu,

I otvara se, otkočiivši.

»Eto«,

Negdašnji veliki krotitelj kovina,

»Ovako ćemo!« — »Druže, gdje nam bat

Za ono gvožđe?« — »U vašoj desnici,

U vašem srcu punom ljutnje«. — »Druže,

A gdje nam pila?« — »U vašim noktima,

I zubima, u mržnji protiv Vraga,

U čežnji ljutoj za grudom nam otetom.

I bat i pila u vas je. Oružje

Naše je jače od dušmanskog. Udri!«

To reče. Momčad dignu se i jurnu.

М. НИКИЋ

ПОСЉЕДЊА ЗАПОВИЈЕСТ

Ивица шуме. Дебела стабла са крошњастим гранама скривају од погледа непријатељског ока. Широки пропланак по коме су некад зелену траву пасле овце. Траве и бијелих цвијетова по њему више нема, погазила их је људска нога и сатрло коњско копито; мекоћа земље, изривена левцима од граната.

Курири су отрчали до јединица и брзо се вратили. Пристигли су сви који су позвани — штабови бригада и батаљона. Брзо су се окупили, јер нијесу били удаљени. Да не кркља и ломи се унаоколо, командант Сава их је гласом могао дозвати: сва војска и сви штабови су ту — ту на уском простору. Тако уском и тако малом на каквом се ријетко која војска нашла у историји ратова од давних времена. . .

Рано јутро јунског дана. Сунце је растјерало маглу са висова па је она као густе праменови вуне покрила удољице и кланце планина.

Командант Сава!

Дивизија његова око њега по шумарцима и вртачама. Сакупљена и збијена, на ријеч, на одлуку његову чека. Сви присутни са лица његова читају мисли. И чекају: одлуку, заповијест, задатак — зар је важан термин који ће се употребити.

Командант!

Као горостас у планини. Дурмитор међу брегуима. Сједи на преваљеном буковом стаблу. Пешеве кратког кожњака подвијени. Неусукани бркови. Чело прекривено оштрим борама, али зрачи ведрином — то је оптимизам онога који је навикао на побједу. Непмирне очи лутају по познатим лицима, застају час на једном час на другом. И као да траже некога. Траже, јер многих који би требало да су ту нема. Око њега сједе уморни људи који на његову заповијест треба да поведу батаљоне и бригаде на јуриш, и да преправе све норме „нормалне удаљености штабова од својих јединица“. А он као да неосјећа умор. Као да није провео многе ноћи идући од борца до борца, са положаја на положај, над картом, слушајући ехо битака и бојева и учествујући у њима. . .

Мјери, процјењује, разматра. То је дужност сваког команданта прије него што пресуди и изрече онај писани или неписани „закон“ за потчињене. Да, али овдје процјена елемената има други садржај. Не тражи се само „слаба тачка противника“. . .

Мисли лете. И питања. Шта је команданту најтеже?

„СС“ БАТАЉОНИ? Њихова сила, војници, „шарци“ и аутомати, пси који откривају сваки људски траг и покрет? — Не!

АРТИЉЕРИСКЕ ГРУПЕ? Распоређене у кругу око уског квадрата вучевског платоа и његових падина; граната разних калибара које прострељују са Шћепан-Поља, Поповог Моста, Врбнице, са Крекова, Чемерна и са врха Волујака? — Не!

ЕСКАДРИЛЕ АВИОНА? Тоне експлозива које се сручују по шумама и пропланцима, обарају стабла, рију земљу и руше стијење; сипају милионе зрна која шарају по ливадама, кидају грање и гранчице са недужног дрвећа и крв људску просипају? — Не, ни то!

КОНФИГУРАЦИЈА ЗЕМЉИШТА? Дубоки кањони, процјепи, урвине, високе стране и шумска пространства, беспутни гребени, стијење, голи камен и ријеке које све носе на путу тока свога? Земљиште које и одморна људска нога тешко савлађује, а које је усто начичкано бункерима и рововима из којих вире и смрт сију цијеви оружја и оруђа? — Не, ни то није најтеже!

ГЛАД „која нема очију“? Очи команданта гледају потресну слику: његови војници тупим ножевима сијеку месо рага од којих би „и гладан вук главу окренуо“, пију згрушану крв цркотина и пасу зелену траву као овце по прољећним катуницама.

Да ли је то? — Не, није!

МАЛО БРОЈНО СТАЊЕ? Окопњели батаљони и бригаде, истрошена снага, изгубљена у непроспаваним ноћима, у дугим маршевима и честим јуришима?

Не, јер у живим борцима још има срца. И свијести која убригва снагу у измрцварена људска тијела.

И све то сабрано, па чак и на квадрат подигнуто, није оно што је најтеже!

Па шта је онда?

РАЊЕНИЦИ? Људи који очи своје у овом тренутку упиру у оне који још о рамену или у рукама пушку носе? Борци који се — не мали број — без руку и ногу вуку утрвеним планинским стазама — Животи без живота? Они чија се судбина налази у снази ових који пут кроз обруч смрти треба да прокрче; који себе замијенити могу? Како њих спасти? Њих који су сада и увијек били савјест команданта и савјест сваког борца.

Ето, то је најтеже у збиру свих тешкоћа које условљавају одлуку команданта...

И још нешто: они који су писали „формуле“ рата предвиђали су да се успјех постиже ако се на одабраном правцу напада оствари одређени однос: 3 : 1, или више од тога. А овдје та „формула“ мора пасти. Командант зна да мора кренути, и успјети, са обрнутим односом: један мора ударити на најмање петорицу.

Може ли га неко прекоријети? Може ли му неко рећи да се игра војском, да срља у пропаст своју и њену? Не! Не, јер он мјери једну

неизмјерљиву величину својих бораца — морал. Морал који извире из свијести, идеала и вјере у себе...

... Глас је загрмио — као и увијек у тешким ситуацијама. Долине као да су утишале јеку борбе.

— Непријатељ: ту је пред нама и свуда око нас. (И рука показује обале ријеке, косе и висове.) Број, споредан.

— Ми: ту што вас је, другови борци. Знате шта имате.

— Рањеници: окупити их око себе и између себе.

— Збити се, и напријед. На јуриш: сви батаљони и сви они који се борити могу.

— Ватрена подршка: 12 митраљеза и са њима два пута толико добровољаца, најхрабријих јунака.

— Све у једном покрету и замаху.

Крај заповијести, крећу људи, одлазе команданти и комесари пуни жарке жеље да изврше заповијест свога команданта.

Много пута су чули његов бојни поклич у јуришима — глас његов снажни који је војсци крила давао...

*

Јуриш... Падају борци, команданти, комесари. Али, падају само неки, не сви који су погођени...

... Легенда прича да су браниоци старе Тебе падали само онда ако их стријела погоди у срце или чело. То је легенда. А на Сутјесци је то била стварност: изрешетане груди, рука, нога или раме, није био разлог да рањени падне и остане. На бојишту је остајао само онај који је челом или срцем налетео на вруће олово...

Један од њих и међу првима био је командант Сава!

МИРКО ВУЈАЧИЋ

КОД НАС СУ УСПРАВНО УМИРАЛИ И ДЈЕЧАЦИ

Мај је враћао живот земљи. Небо је било меко и рањено орловским кликом. Пропланци снијега, из далека гледани по осојима Вучева, личили су на растурена стада оваца.

Били смо на Сутјесци. То је било друго њено прољеће од како је изгубила своје географско значење. Јер Сутјеска од 13 јуна 1943 године није само земља, није само ријека — она је епопеја.

Она је појам отпора, храбрости и жртве.

Она је трагисвијетла безвучна пјесма. Ехо времена неколико генерација.

Човјек који је учествовао у бици за њу налазио се с нама.

Тај човјек је нешто тражио по њеним обалама и ми смо се чудили његовој упорности. Питали смо га шта тражи, а он нас није чуо. Сав је био окренут Сутјесци. Али не ријеци. Епопеји.

Загледао је дрвеће као какве старе познанике које одавно није видио. Срасли пољупци куршума по стаблима привлачили су му пажњу. Ћутао је и нешто стално тражио. Ослушкивао. Као да је он једини разумио језик ријеке.

Знали смо да се нешто тужно догађа с њим. Оставили смо га на миру. Био је водник, али дужности које није уредно обављао нијесу му се уписивале у гријех.

Када смо дошли на десну обалу Пиве, близу једног моста, којег су партизани за вријеме битке на Сутјесци подигли, он је застао. Јединица је прешла ријеку и зауставила се на супротној обали, а он је остао иза моста.

Личио је на изгубљеника. Очи су му биле мало влажне и натечене. Сагињао се је а нама се чинило да посеже руком за јагликама, које су на својим њежним листићима подизале лањско лишће. Али он је сакупљао чауре. Он није имао чуло за прољеће.

Копao је рукама по шушњу. Скупљао је парчад сукна од одијела мртвих партизана. Шта ће му то? Пратио сам га помало и сам заборављајући гдје сам и у каквом положају.

Зауставио се је код једног грабовог жбуна о чијој је грани висило птичије гнијездо. Ни гнијездо није оставио на миру. Парче сукна извукао је из њега.

„Тај и птицама досађује! Полудио је од неке своје унутрашње трагедије. Нијесмо му смјели дозволити да поново овдје дође. Нешто

га вријеђа. Враћа му успомене и визије које га муче. Не може да им одоли.“

Изгубио се је између зеленила. Пожурио сам да га пронађем. Угледао сам га између два букова стабла. У рукама је држао нешто бијело. Приметио сам да је то кост људске руке. Спустио је на земљу. Узео је парче сува дрвета и брзо с њим копао земљу као да је желио да сачува неку тајну.

Нијесам трептао. Нијесам дисао. Био сам се сав претворио у око радозналости.

Шта то он ради?

Ништа.

У руци је држао парче рукава од једног зимског капута.

Окренуо се око себе и спазио ме. Престао је да копа. Пошао сам напријед пролазећи између лобања које су опрала прољећа. Страшних са здравим нискама зуба које су оптуживале смрт. Покрај бијелих руку, савијених у лактовима, које су грлиле празно, траву и грање. Зашто не сахрањују те руке које су још биле младост? Те руке које неће грлити трептаве чежње мајки. Које се никада неће савити око женског врата. Руке које неће никада потражити било на лијевој страни груди. Зашто ту голотињу смрти још није сакрила земља?

У међувремену, док сам ходао, он је успио да ископа малу раку. У њу је ставио руку погинулог и парче рукава од кабанице. Зајецао је. Али су сви јецаји били окренути њему самом. Ваљда се плашио да га слушамо. Очи су му биле сјајне од сребра суза.

Посједио је изнад „гроба“, онда полако устао. Поново је трагао за нечим. Угледао је бијеле очи јаглика између дрвећа. Бијеле очи раног маја. Утргао је двије-три латице и закитио гроб. Воздушасте биљке остале су да вену.

Уплашио сам му се за памет.

„Човјече, шта се с тобом догађа? Хајде, пожури! Сви су прешли ријеку. Тргни се и смири.“

Ђутао је као да ме није чуо. Отсутно је гледао пред собом у траву и лишће. Понекад у празно влажно небо.

Када смо стигли на руб ријеке застао је. Загледао се у њено голицаво грчење. У бијеле жуљеве пјене. У игру хладних зрака сунца по њеној матици. Мрзио је он ову ријеку. То се јасно видјело.

„Човјече, закаснићемо“.

Нијесам се надао одговору. Знао сам га само кад ћути.

„Нека закасним. Нека и ја некад закасним! Пустите ме да сачувам брата!“ — рекао ми је и сав се претворио у брид. Пушку је вукао за собом. Она је зобала земљу.

Зађутао сам. Тешко ме је пао пријекоз који ми је упутио.

Нијесам пожелио ништа да кажем нити да га упитам.

Али он је хтео нешто да говори.

„Чуј! Мени није лако. Ја тражим брата. Разумијеш ли ме, тражим брата! Нијесам га нашао. Али сам нашао рукав од његовог капута. И руку сам његову нашао.“

Било ме је страх од њега. Човјек је боловао од туге и нијесам га смио вријеђати. Нека он каже сам што жели. Само сам га гледао и чувао се да не покажем узбуђење.

„Имао је карирани цивилни капут. Боје су остале. Боје дуго живе. Ето баш тамо испод тих букава гдје сам пронашао парче капута видио сам га посљедњи пут узаслоњеног уз стабло. Без обје ноге. Граната му их је отсјекла испод кољена. Неко је стигао да га превеије. Чудно је изгледао са црвеним поткинутим ногама. Ставили су га на коња и довде дотјерали. Наши „инжињерци“ правили су мост, а околи су од ватре топова, авиона, митраљеза гинули дрвеће и људи. Мој брат био је нестрпљив да умре. Тифус није боловао. Био је сасвим свијестан свога положаја. Тифусари. Рањени. Људи на чијим су се лицима највише истицале очи. Колона је прелазила преко Пиве. Коњи и рањени су остајали с друге стране. Јер су Њемци толико кидисавали. Мој брат је кренуо да иде за нама. Звао ме је. Ја нијесам хтео да му се одазовем. Како да му помогнем и гдје да га однесем изван границе смрти? Како то да урадим кад ни мене ноге нијесу могле носити? Имао сам једну руку рањену. Затворио сам очи да га не гледам и уши да му не чујем дозив. Али мој брат је имао снажан глас. Обазрео сам се и видио како се ваља ка мосту, за нама. Био је снажан, лијеп и јак. Пузао је испод дрвећа хватајући рукама за шибље и тако помијерајући труп. Нико није имао снаге ни времена да га убије. Дошао је до моста. Људи су пролазили покрај њега. Тифусари. Он је гледао за нама. Од тога дана очи су ми пуне ужаса. Он ми ни ноћу не да мира. Потсјећа ме у сну. Враћа ми дјетињство. Игру на ливадама. Смијех и роњења кроз прољећа. А кад ме јутро јавом обнажи онда ми се враћа слика с моста. Не могу даље...“

Сио је и гледао у ријеку. Покушао сам да га одведем одатле. Није хтио.

Плакао је.

Ронио је густе сузе. Мутне. Од њих је по лицу остајао траг.

Мало је посједио и сјетио се да је закаснио и да је војска давно одмакла.

Пошли смо.

Стигли смо је.

Недалеко од ушћа Таре наша се је јединица окупила сјутрадан. Враћала се са обала Пиве.

Избјегавао сам да га видим да ме не би потсјећао на приче о брату. Али и он је тога дана желио да казује све до ситница, до крајњег зареза сјећања.

И у његовој памети је било све свјеже као да се тек прије два дана догодило.

„... Погледајте Тару. Баш овдје је погледајте. Рекао би да је кротка и мирна. А она је вучица. Ето ту је прогутала десетак Далматинаца. Неке јединице хтјеле су да се пребаце за Санџак. Узели су ужад да их понесу на другу обалу да би направили viseћи мост. Далматинци су се поскидали. Дјечаци мршави као грање. Младост их

је красила, па су и тако мршави били лијеви. Један за другим скакали су у воду. У мутну Тару што се провлачи испод стогодишњих букових жила. Најприје је изгледало да се играју с водом. Видјели су се танки вратови изнад површине ријеке и главе са куштравом косом. Чудна је то игра смрти, воде и људи! Најприје ми се чинило као да ће Тару од шале препливати. Онда су почели да тону. Матица их је вукала и варала. Изгледало је да ће се бар неки спасти и препливати на другу обалу. Али је само један од њих успео да се отргне од матице и да се врати к нама. Лежао је као риба на мокрој трави и онесвијестио се. Био је дјечак. Ко зна је ли жив? Јер 13 јуна 1943 године сваки партизан на Сутјесци био је кандидат за смрт.“

Покрет.

Мислио сам да човјек неће више причати детаље са Сутјеске. Није било пријатно слушати трагидетаље. Уморе такве слике.

Нашли смо се у једној јарузи. Борци су се распоредили по засједама.

Мислио сам да ће се сада примирити и да ће оставити разговор о смрти.

Загледао је стабла по шуми.

„Шта ли сада тражи?“

Пришао ми је.

„Не могу да нађем једно стабло. Оно је шупље. У њему се налази гроб једног дјечака. Једног малог црнпурастог дјечака. Једног дјечака који се много смијао. Њемци су убили тај смијех и тога дјечака. Пуцало је около. Земља је горела. Трава је смрдела од барута. Небо је било опаљено чак до звијезда. Хтио је да се склони од рафала шарца. Погледао је око себе и склонио се у једној дупљи. Само су му се ноге видјеле до кољена. Хтио сам да му кажем да то није заклон. Дјечак од десет година није могао то да зна. Нијесам уграбио да му кажем. Прије сам видио да низа њ цури танак млаз крви и како му око ногу боји земљу. Дјечак је погинуо усправно. Заспао је смрћу у дрвету. Један непознати дјечак имао је непознати гроб. У врху зелен. Радо бих пронашао тај гроб...“

Земља на Сутјесци била је тијесна. Па је зато и дрвеће примало партизанско гробље. Постоји ли још нека земља на свијету у којој је дрвеће гробље?

Постоји ли још неки људски завичај на којем су се тако ородили човјек и земља?

Једна доља пуна траве. Из траве са дна доље, нешто гледа на сунце; бијело као грудa снијега.

Лобања.

Висока чеона кост.

На „обали“ доље костур на стражи. У трави неексплодирана бомба.

Ко је био тај јунак?

Гдје га је мајка родила?

Је ли можда покрај Мораве у трошној брвнари чије су темеље толико пута селили Турци и поплаве?

Или у некој пролетерској мансарди гдје је било узано и преузано ваздуху, животу и слободи?

Можда негдје уз море, уз свјетлуцање риба под мрежама?

Ко зна?

Ишли смо кроз пропланке и сретали гробове које су сахранили кише и сњегови. А онда смо у оштрој визији, у заједничкој расвјети зеленила и сунца, уз оркестар топова и „штука“ чули како Горан стиховима зове слободу:

*„Слобода ждере месо и крв гута,
Слобода ноге криши, ломи руке.
Дарови њени гробља су и муке.
Слобода је страшна, хладна и крута.*

*Њене су војске костури, мртваци;
Њена су врата грозне смрти и раље,
А подеране њезине су хаље,
И црни од крви и дима барјаци.*

*Пужи, Слободо, не треба да легиш,
Нека твоје кости покривају крпе,
Ал' једном изнад наше мртве хрпе
Животом ће се Смрти да осветиш.“*
